

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Erfgoed en migratie

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 2, nr. 2 | augustus 2012

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>

Twitter: @HeemkundeVL

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en lokaal-
erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 2, nr. 2 | 2012
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE
Jan De Meester

REDACTIERAAD
Roel Daenen, Paul Degraeve, Heidi
Deneweth, Fons Dierickx, Ferdi
Geerts, Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Christophe
Verbruggen, Tijl Vereenoooghe,
Tom Verschaffel, Nico Wouters

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER
Fons Dierickx, p.a. Zoutwerf 5,
2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK
Drukkerij Leën, Hasselt

ABONNEMENTEN
Tijd-Schrift verschijnt driemaal per
jaar. Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingskosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingskosten).
Rekeningnummer Heemkunde Vlaan-
deren: IBAN: BE79 0682 2185 9033.
BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover: Scheepsmodel van
het passagiersschip Belgenland
(© MAS - foto Bart Huysmans)

ISSN 2034-6263

INHOUD

Erfgoed en migratie MACHTELD VENKEN	4
Erfgoed zonder Grenzen Bespiegelingen uit het stafkaartproject KARIM ETTOURKI & PIET CREVE	6
De andere landen van belofte Migratie naar Engeland van de veertiende tot de zestiende eeuw BART LAMBERT	16
De Teuten Noord-limburgse retourmigranten en hun erfgoed LUK VAN DE SIJPE	26
Italianen in Brussel rond 1900 Caféhouders, restaurantuitbaters, kruideniers en ijsventers OLIVIER DE MARET	40
Emigratie vanuit de Vlaamse Ardennen naar Argentinië (1880-1890) Een 'volksplanting' gerealiseerd door Eugeen Schepens MARC VUYLSTEKE	52
Migratie en erfgoed in vogelvlucht Een analyse van verschillende initiatieven over erfgoed en migratie KATRIJN D'HAMERS	68

In december 2012 verschijnt het themanummer 'Historische geografie'. Volgende nummers behandelen o.m. de thema's 'Stop de Tijd!', 'Geld' en 'Eerste Wereldoorlog'. Zelf een artikel schrijven voor Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

Erfgoed en migratie

Zes jaar nadat het Actieplan Interculturaliseren van de Vlaamse Regering door middel van een aangepast subsidiebeleid de erfgoedsector aanspoorde tot het behandelen van migratiethemata, blijven de reacties op de beleidsdoel-einden van de Vlaamse regering verdeeld. De redactie van Tijd-Schrift vond dit een goede reden om in haar derde themanummer een brede waaier van experts te laten tonen hoe zij in hun werk erfgoed en migratie aan bod laten komen. De teksten maken duidelijk hoe erfgoedconsulenten actief op nationaal of op lokaal niveau, archivariissen, heemkundigen en wetenschappers vanuit verschillende invalshoeken het migratiethema invulling geven. De in dit nummer verzamelde bijdragen kunnen de aanleiding vormen voor een moment van reflectie op wat zich stilaan als een zelfstandig onderzoeksdomein begint af te tekenen.

De in dit nummer verzamelde bijdragen kunnen de aanleiding vormen voor een moment van reflectie op wat zich stilaan als een zelfstandig onderzoeksdomein begint af te tekenen

Karim Ettourki en Piet Creve bijten de spits af. Zij schetsen hoe de verzameling en ontsluiting van migrantenarchief stap voor stap een grotere plaats verwierf in de werking van twee grote Belgische archiefinstellingen, Amsab-ISG en KADOC. De integratie van archieven van migrantenorganisaties in klassieke Belgische archiefzoekinstrumenten verzekert een ontsluiting voor een ruim publiek. Het project biedt een mooi voorbeeld van de meerwaarde die een interdisciplinaire samenwerking van academici, archivariissen en vertegenwoordigers van migrantengemeenschappen bij het opzetten en verwezenlijken van erfgoedprojecten rond migratie kan bieden. Anderzijds bemoeilijkt net deze werkwijze het verwerven van subsidies, die beperkt en versnipperd bleven.

Nauw hierbij aansluitend wijst Bart Lambert op het ontwerp van een databank als middel tot archiefontsluiting van migranten. Het recent gelanceerde *'England's Immigrants'* project wil tegen 2015 een zoekinstrument online hebben waarin gegevens van naar schatting 80.000 migranten die tussen 1330 en 1550 in Engeland resideerden, te vinden zullen zijn. Zijn *case study* van de familie van Upstall in York geeft bovendien een voorsmaakje van hoe historici en heemkundigen aan de slag kunnen met het materiaal om aspecten van het uitzwermen van lokale Belgische gemeenschappen aan het licht te brengen.

De auteur van het volgende artikel, Luk Van de Sijpe, wijst op een specifieke groep van Noord-Limburgse retourmigranten: de teuten. Deze rondreizende handelaars verschenen in de regio om hun koopwaar aan te bieden. De auteur geeft niet alleen aan waar men informatie vindt over teuten in Limburgse archieven, maar ook hoe archiefonderzoek de algemeen verspreide visie van teuten als zigeuners of dieven ontkracht.

Het wetenschappelijke artikel van Olivier de Maret gebruikt vervolgens archiefmateriaal en krantenartikels van rond de eeuwwisseling over Italiaanse voedingsverkopers in Brussel om inzicht te verwerven in de rol van voeding voor hun omgangsvormen met de hen omringende wereld. Zijn invalshoek toont hoe historische bronnen levenspraktijken omtrent immateriële verbruiksgoederen kunnen blootleggen. De promotie van *italianità* tot begerenswaardige maar toch betaalbare smakelijkheden voor Brusselse inwoners met diverse achtergronden impliceerde eveneens een opwaartse waardering voor Italianen in de stad. Voeding fungeerde op die manier als een succesvol communicatiemiddel.

De bijdrage van Marc Vuylsteke kijkt naar Belgische emigratie. Op basis van een analyse van Oost-Vlaamse persberichten licht de heemkundige de kolonisatieactiviteiten van Eugene Schepens in Argentinië toe. In de tweede helft van de negentiende eeuw organiseerde deze natuurkundige de emigratie van arme Vlaamse gezinnen naar een landbouwgebied in de provincie Entre-Rios. En daar zijn zoveel jaren later nog altijd sporen van te vinden. Vandaag telt het stadje Villaguay 40.000 inwoners, waarvan maar liefst meer dan één derde van Belgische afkomst.

Katrijn D'hamers sluit af met een kritische evaluatie van het Vlaamse beleid op het vlak van migranten en erfgoed. Daarbij geeft ze aan dat het begrippenkader dat in de beleidsteksten wordt gehanteerd als het gaat over interculturaliteit en migratie, weinig consistent is, en dat de beleidsmakers er getuigen van een korte termijnvisie. Daarna komt de auteur tot het formuleren van aanbevelingen voor de beleidsmakers en de verschillende spelers in de erfgoedsector. Een punt dat bijvoorbeeld bijkomende aandacht van gevestigde erfgoedinstellingen verdient, is de uitbouw en intensivering van de samenwerking met actoren die zelf actief zijn op het vlak van migratie.

Wij hopen dat lezers inspiratie kunnen putten uit de inhoud van dit themanummer. Misschien zet het enkele wetenschappelijke onderzoekers en heemkundigen ertoe aan om met de vermelde zoekinstrumenten aan de slag te gaan en aspecten van (lokale) Belgische migratiegeschiedenissen aan het licht te brengen. Misschien vinden erfgoedcellen in de teksten van Katrijn d'Hamers en van Karim Ettourki en Piet Creve pistes voor het opzetten van toekomstige samenwerkingsverbanden. Hopelijk biedt het brede opzet van het nummer ook stof tot nadenken voor beleidsmakers. Toch formuleren wij deze aanbevelingen zonder het respect voor de eigen disciplines te verwaarlozen.

Machteld Venken

Namens de redactieraad

**Hindu tempel van de
vereniging BAPS
Swaminarayan Sanstha**

Antwerpen

Erfgoed zonder Grenzen

Bespiegelingen uit het stafkaartproject

Karim Ettourki & Piet Creve

Migrantenerfgoed lijkt in de archiefinstellingen stilaan *incontournable* en daarmee krijgt dit erfgoed uiteindelijk de plaats die het verdient. Het thema is echter vrij recent binnen gesijpeld in de sector. Deze bijdrage schetst een gedeelte van het traject dat het thema 'migratie' gevolgd heeft met vooral aandacht voor het parcours van KADOC-KU Leuven en Amsab-ISG in het voorbije decennium. Centraal in de werking van beide instellingen staat het project 'Stafkaart van het migrantenmiddenveld en zijn erfgoed in Vlaanderen en Brussel 1830-heden', de eerste poging in Vlaanderen om het verenigingsleven van migranten en het erfgoed van de diverse gemeenschappen systematisch in beeld te brengen. De toegenomen interesse voor het migrantenerfgoed in Vlaanderen loopt parallel met de belangstelling voor dit erfgoed in de landen van herkomst. Dit artikel staat stil bij enkele voorbeelden en uitdagingen hiervan. Een pleidooi voor een doorgedreven Europese samenwerking op het terrein van migrantenerfgoed sluit de bijdrage af.

Migrantenerfgoed: een vreemde eend in de bijt?

Recent schreven Amsab-ISG en KADOC de verbreding van hun oorspronkelijke werkterrein naar erfgoed van migranten in het beleidsplan in. Daarmee werd een sluipende evolutie die al jaren bezig was, uiteindelijk geformaliseerd. Amsab-ISG en KADOC staan hiermee niet alleen. Alle archiefinstellingen lopen de maatschappelijke evoluties achterna: telkens opnieuw ontstaan fenomenen, groepen of bewegingen die pas na jaren in het vizier komen van bewaarinstanties. Het eerste gezamenlijke project van Amsab-ISG en KADOC rond migratie betrof erfgoed van Vlaamse emigranten. Dankzij het internationaal erfgoedproject 'Grenzeloos boeiend. Vlamingen in Noord-Frankrijk (1750-1960) – migratie en inculturatie' (2006-2007) maakten de twee instellingen dankzij de steun van de Vlaamse Gemeenschap een stand van zaken op van het in Noord-Frankrijk aanwezige Vlaams/Belgische (e)migrantenerfgoed. KADOC-onderzoeker Henk Byls bouwde in zijn proefschrift 'Religie, Cultuur en Alteriteit. Vlaamse/Belgische migranten in Noord-Frankrijk en Parijs (1850-1960)' voort op die verkennende onderzoeksresultaten. Nauw met deze thematiek verbonden organiseerde KADOC in 2011 het tentoonstellingsproject 'Vlaamse Migranten in Wallonië' dat tot stand kwam in het kader van het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd. Terwijl in Gent in het Caermersklooster deze tentoonstelling de aandacht vestigde op de historische migratiebeweging van Vlamingen naar het zuiden van het land belichtte de simultane tentoonstelling 'Migrantenorganisaties in Vlaanderen' in de wandelgangen van KADOC het rijke en diverse actuele verenigingsleven van migranten aanwezig in Vlaanderen (en Brussel). Dit uitdagend tentoonstellingsproject werd uitgewerkt met de derde bachelorstudenten van de hogeschool Sint-Lukas Brussel in samenwerking met diverse

migrantenorganisaties. Het tentoonstellingsproject in Gent ging gepaard met de publicatie van het boek 'Vlaamse migranten in Wallonië, 1850-2000' dat onder het goedkeurend oog van de redacteurs Idesbald Goddeeris en Roeland Hermans van de persen rolde.

Al een tijdje had Amsab-ISG op toevallige wijze enig archief- en documentatiemateriaal verzameld rond het thema migratie, maar het was pas met de overbrenging, of beter gezegd, met de redding van het archief van het Vlaams Centrum voor de Integratie van Migrant (VCIM) in 1999 dat het thema migratie echt op de Amsab-agenda kwam.¹ Er was nu wel een belangrijk archief uit de integratiesector bewaard, maar al snel rees de vraag hoe het zat met de archieven van migranten of etnisch-culturele minderheden en hun verenigingen zelf.

Een eerste verkenning leerde snel dat het met de kennis, de bewaring en de valorisatie van het erfgoed van migranten zelf bijzonder pover gesteld was. Welke informatie was er bijvoorbeeld beschikbaar over de verenigingen van migranten? Bijzonder weinig bleek, want eind 2002 vond de toenmalige Vlaams minister van Gelijke Kansen het hoognodig een 'röntgenfoto te laten maken van de allochtone gemeenschap' omdat daar zo weinig informatie over beschikbaar was, ook in de academische wereld.² Als er al amper gegevens waren over de diverse gemeenschappen zelf, dan was dat voor hun verenigingen en hun erfgoed nog veel minder het geval. Binnen Amsab-ISG werd een werkgroepje opgericht dat deze zaak verder zou proberen uitspitten: *ADEM - archief en documentatie van etnisch-culturele minderheden*.

Wie zich in Vlaanderen in het begin van de jaren 2000 wou verdiepen in de problematiek van het erfgoed van etnisch-culturele minderheden, kwam bijna automatisch terecht bij het Nederlandse project 'Cultureel Erfgoed Minderheden 2001-2004'. Dit initiatief ging uit van het Landelijk Overleg Minderheden (LOM), een overlegorgaan van een aantal koepels van Surinaamse, Caraïbische, Molukse, Turkse en andere verenigingen. Het kreeg steun vanuit twee ministeries, dat van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en dat van Binnenlandse Zaken. Drie werkgroepen met samen 45 mensen gingen aan de slag rond volgende thema's: slavernijverleden, islamitisch erfgoed en migratiegeschiedenis. In die groepen zaten mensen uit diverse disciplines: archivariissen, mensen uit migrantenorganisaties, academici en mensen uit de museumwereld. Het initiatief stond onder leiding van Renée Kistenmaker.

Rond dezelfde tijd kwam ADEM op het spoor van een project rond het erfgoed van Turkse immigranten in Dordrecht. Charles Jeurgens, de toenmalige archivaris van de stad, was heel nauw betrokken bij dat initiatief.³ Binnen de werkgroep kreeg het idee vorm om een bijeenkomst te organiseren waarop zowel Renée Kistenmaker als Charles Jeurgens hun projecten zouden toelichten. Onder de titel *Een gat in de geschiedenis? Trefdag over archieven van etnisch-culturele minderheden* werden uitnodigingen verstuurd naar mensen uit de academische wereld, de integratiesector, de zelforganisaties en de erfgoedsector. Een vijftiental mensen gingen op de uitnodiging in, van de zelforganisaties was er maar één aanwezige.⁴ Na de uiteenzettingen van de Nederlandse sprekers gingen de aanwezigen vooral door op een mogelijk vervolginisiatief en heel snel werd duidelijk waar het schoentje wrong, vooral bij de erfgoedsector.

Het archief- en documentatielandschap in Vlaanderen is door opeenvolgende decreten de facto verkaveld: elke erfgoedinstelling heeft zijn eigen werkerrein en krijgt daarvoor middelen. Wie braakliggend terrein wil ontginnen, kan daarvoor zeker in een eerste fase niet rekenen op extra middelen. Maar het is

1 In het archief van VCIM bevond zich ook het archief van het Vlaams Overlegcomité Opbouwwerk Migratie (VOCOM), de voorganger van VCIM. Van beide is een inventaris beschikbaar, zie de on-line catalogus op www.amsab.be.

2 De Morgen, 30 november 2002.

40 jaar Turkse gemeenschap in België.

3 Het project resulteerde in een tentoonstelling en een boek: C. Jeurgens (e.a.), 'Gurbetçi: Kayapınar, migrantendorp in Turkije/Kayapınar, Türkiye' deki gurbetçilerin köyü', Dordrecht, (2001).

4 P. Creve, 'Een gat in de geschiedenis? Trefdag over archieven van etnisch-culturele minderheden', *Brood & Rozen*, 1 (2004), 73-78.

niet alleen een kwestie van middelen, maar evenzeer van belangstelling, visie en engagement. In 2003 onderzocht Sofie Bollen in hoeverre archiefinstellingen in Vlaanderen zich bezighielden met het verwerven van erfgoed van etnisch-culturele minderheden. Dat onderzoek is uitgevoerd in het kader van haar opleiding archivistiek.⁵ Ook hier was de Nederlandse inspiratie duidelijk: in 2001 had DIVA, de toenmalige koepel voor documentaire informatievoorziening en archiefwezen, al een dergelijke enquête uitgevoerd. In het Vlaams onderzoek werden 59 archiefdiensten aangeschreven, zowel uit de publieke als uit de privésector. 33 instellingen stuurden de enquête terug. In de Vlaamse archiefwereld bleek er weinig te gebeuren rond het erfgoed van etnisch-culturele minderheden. Dat resultaat was niet echt verrassend, maar sommige commentaren waren ronduit verbijsterend, zoals: *'Er zijn ons geen organisaties bekend'*. Binnen Amsab-ISG was er eenvoudigweg niet genoeg draagkracht om een initiatief rond het erfgoed van etnisch-culturele minderheden te leiden. Andere spelers uit de erfgoedsector waren evenmin kandidaat om het voortouw te nemen. De trefdag kreeg dus geen vervolg en de werkgroep ADEM stierf een stille dood.

Maar dat betekende niet dat het thema migratie op de achtergrond verdween, er werd gekozen voor een andere en minder ambitieuze aanpak. Via participatie in diverse erfgoedprojecten van migrantenverenigingen is gewerkt aan de uitbouw van een netwerk van contacten, aan vertrouwensrelaties en aan de uitbouw van meer eigen deskundigheid. Het feit dat Amsab-ISG en KADOC geen overheidsdiensten zijn, speelt zeker een positieve rol bij contacten met relatief jonge migrantengemeenschappen en -organisaties die vaak niet echt positieve ervaringen hebben met overheden. Eigenlijk verschilt die aanpak nauwelijks of niet van die waarmee Amsab-ISG en KADOC in het verleden andere archiefvormers hebben benaderd: het geduldig opbouwen van een netwerk en een vertrouwensrelatie.

Via participatie in diverse erfgoedprojecten van migrantenverenigingen is gewerkt aan de uitbouw van een netwerk van contacten, aan vertrouwensrelaties en aan de uitbouw van meer eigen deskundigheid.

Daarnaast werd er eind 2007 een nieuwe poging ondernomen om rond het erfgoed van migrantengemeenschappen een samenwerkingsverband te creëren op Vlaams niveau. Op initiatief van de historica Leen Beyers ontstond 'AMI – Archief en herinnering van Migratie'. Een beperkte werkgroep met onder andere KADOC en Amsab-ISG formuleerde twee doelstellingen: informeren en sensibiliseren over archiefvorming en stimuleren van aandacht voor diversiteit en migratie in publieke geschiedenis en historisch onderzoek. Die doelen zouden concreet worden in een pilootproject.⁶ Uiteindelijk werd de aanvraag voor een driejarig project ingediend door CeMIS, het Centrum voor Migratie en Interculturele Studies van de Universiteit Antwerpen. Dit project zou de basis leggen

5 S. Bollen, 'Eigen archief eerst? Mogelijkheden en moeilijkheden bij de uitbouw van een archiefbeleid inzake etnisch-culturele minderheden in Vlaanderen', eindverhandeling aan de VUB, 2004.

6 Archief en herinnering van Migratie (verder AMI), verslag van de vergadering van 17 oktober 2007.

voor een toekomstig Vlaams expertisecentrum.⁷ CeMIS bracht een twintigtal geïnteresseerde erfgoedinstellingen en migrantenorganisaties samen. Vanaf het tweede projectjaar gooide de vermindering van de subsidie roet in het eten en het initiatief is in de conceptuele fase blijven steken.

Ondanks deze tegenslag bleven Amsab-ISG en KADOC niet bij de pakken zitten. KADOC diende in partnerschap met Amsab-ISG een projectvoorstel in bij het FWO om een grootschalige registratiecampagne op gang te trekken, een stafkaart van het verenigingsleven van migranten en hun rijke erfgoedcollecties.

Een landelijke registratiecampagne

Het project 'Stafkaart van het migrantenmiddenveld en zijn erfgoed in Vlaanderen en Brussel 1830-heden' ging van start op 1 november 2008. Het initiatief werd initieel (2008-2009) betoelaagd door FWO-Vlaanderen (Max Wildiersfonds). Sinds januari 2010 wordt het dankzij de steun van het Vlaams Ministerie van Cultuur, Jeugd, Sport en Media (Kunsten en Erfgoed) gecontinueerd als ontwikkelingsgericht erfgoedproject. De doelstellingen van dit project zijn driedig.

Ten eerste beoogt het project de ontwikkeling van een repertorium van het historische en actuele migrantenmiddenveld in Vlaanderen en Brussel en een inventaris van het door hen bewaarde erfgoed. In het bijzonder betreft het archieven, publicaties en audiovisuele bestanddelen die gevormd en bewaard worden door dit in het verleden onderbelichte deel van de *civil society*. Ten tweede biedt het opzet een op maat uitgewerkt vormingsaanbod inzake erfgoedzorg en -beheer, aangepast aan de noden van de diverse migrantenorganisaties. Ten derde wordt in het kader van dit project met verschillende Europese partners gewerkt aan een duurzaam internationaal consortium waarbij de resultaten aangaande dit erfgoed en zijn ontsluiting verankerd en gevaloriseerd kunnen worden in een internationaal perspectief.

7 AMI, verslag van de vergadering van 29 januari 2008.

Deel van het archief van de Sloveense vereniging Na_ Dom Genk.

Een geïntegreerde erfgoedvisie

De hoofdactiviteit van het stafkaartproject bestaat uit de registratieactiviteiten die nagenoeg geheel Vlaanderen bestrijken, inclusief verkennende prospecties

in Brussel.⁸ Procesmatig gaat het om het verzamelen van achtergrondinformatie en contactgegevens, het identificeren en contacteren van vertrouwenspersonen en sleutelfiguren, het samenbrengen van historische en actuele basisinformatie aangaande de betrokken verenigingen uit kranten, historische en sociologische publicaties, gegevens uit het Staatsblad en databanken van lokale administratieve diensten, het afleggen van plaatsbezoeken in de verenigingslokalen, het verzamelen van registratiegegevens en evaluatie van het bewaarde erfgoed, het invoeren van de gegevens in de webdatabank ODIS en het actualiseren en vervolledigen van de verzamelde datacollectie.

Via ODIS en Archiefbank Vlaanderen worden de organisatiefiches en de bewaarde erfgoedgehelen ter beschikking gesteld. Om organisaties bij te staan bij de ordening van hun archieven organiseren KADOC en Amsab-ISG laagdrempelige expertseminaries, op maat van de organisaties. Zo doende kunnen de betreffende verenigingen de eerste stappen zetten naar een verantwoord omgaan met hun cultureel patrimonium. In 2010 en 2011 zijn met succes dergelijke activiteiten ingelast. De organisatie van deze expertiseseminaries en vormingssessies speelt in op de noden van diverse organisaties inzake ondersteuning bij erfgoedzorg en -beheer. Via studiedagen willen KADOC en Amsab-ISG het ruime publiek informeren, sensibiliseren en expertise delen aangaande de ontwikkelingen binnen het lopend project, dit zowel in nationaal als in internationaal perspectief.⁹

Transnationalisme en belangstelling uit landen van herkomst

Dat migratie en de daarmee verbonden problematiek van erfgoed een grenzeloos verhaal is, behoeft geen betoog. In het kader van het stafkaartproject organiseerden Amsab-ISG en KADOC op zaterdag 5 februari 2011 de studiedag 'Gluren bij de Buren, workshop over erfgoed en migrantenorganisaties' bij FARO in Brussel. De studiedag had erfgoedpreservatie en publiekswerking als thema's. Daarin lag de focus nadrukkelijk op expertisedeling. Collega-instellingen uit Frankrijk, Nederland en het Groothertogdom Luxemburg waren uitgenodigd voor een reflectie rond goede praktijken van bewaring en ontsluiting van migrantenerfgoed.¹⁰

Naast expertisedeling dringt verdere internationale samenwerking zich op. Migrantorganisaties zijn niet alleen verankerd in de lokale gemeenschappen, maar opereren ook in grensoverschrijdende netwerken en onderhouden om diverse redenen vaak contacten met landen van herkomst. Vanuit het onderzoeksperspectief is de lokalisatie van dit erfgoed, dat geheel of deels in het land van herkomst wordt bewaard, bijzonder interessant. In de periode na de Tweede Wereldoorlog trokken Spaanse migranten niet alleen naar de grotere (Vlaamse) steden zoals Gent, maar ook naar provinciesteden zoals Aalst en Lokeren. In een stad als Gent is over het verenigingsleven en hun erfgoed vrij veel geweten en één en ander bewaard.¹¹ In de beide provinciesteden zijn de Spaanse gemeenschappen nagenoeg verdwenen en dat is ook het geval voor hun verenigingsleven. Meer zelfs: er zijn nauwelijks materiële sporen van bewaard. Een recent interviewproject in Aalst heeft gelukkig nog heel wat geschiedenis van de vergetelheid gered.¹²

Vanuit het onderzoeksperspectief is de lokalisatie van dit erfgoed, dat geheel of deels in het land van

8 Aanvankelijk gingen de registratieactiviteiten van start in de grootstedelijke arrondissementen Gent, Hasselt, Antwerpen en Brussel (2010). Tijdens het tweede projectjaar (2011) werden de meer verstedelijkte arrondissementen Brugge, Oostende, Kortrijk, Aalst, Sint-Niklaas, Mechelen en Leuven in de werkzaamheden betrokken. De registratie van het migrantenmiddenveld in de meer landelijke arrondissementen Diksmuide, Roeselare, Tielt, Ieper, Veurne, Dendermonde, Eeklo, Oudenaarde, Turnhout, Halle-Vilvoorde, Maaseik en Tongeren staat gepland in het derde projectjaar 2012.

9 Voor meer informatie over andere erfgoedinstellingen in Vlaanderen, zie www.migranterfgoed.be bij 'links'.

10 Het ging om het documentatiecentrum Génériques uit Parijs, Erfgoedcentrum DiEP uit Dordrecht en het Centre de Documentation sur les Migrations Humaines de Dudelange uit het Groothertogdom Luxemburg. Voor het verslag van deze studiedag zie KADOC-nieuwsbrief 2011/2, pp. 15-20.

11 K. Pee, 'Pensado en volver – Migratiebeleving en geschiedenis van Spaanse migranten in Gent sinds 1930', licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2001.

12 Voor Aalst: Informatie van Michel Igual-Pacheco, archivaris bij de stad Aalst. De resultaten van het interview-project zijn te zien op: www.madeinaalst.be/levensverhalen (e-mails van 23 en 24 maart 2011). Voor Lokeren: informatie van Nico Van Campenhout, stadsarchivaris van Lokeren (e-mail van 8 maart 2012).

herkomst wordt bewaard, bijzonder interessant.

Waarom dit zo is, valt moeilijk te achterhalen, of beter gezegd: het gaat wellicht om een wisselende combinatie van redenen. Er zijn natuurlijk de klassieke verklaringen voor het ontbreken van dit erfgoed: verhuizen, ondergelopen kelders, interne ruzies... maar er is allicht meer. Het kan niét liggen aan een volledig gebrek aan belangstelling van de omgeving waar de migranten terecht kwamen. Zo werd reeds in 1968 een thesis gemaakt over de Spaanse gemeenschap in Lokeren.¹³ Er is ook belangstelling voor het erfgoed van migranten uit het moederland zelf. Het *Centro de Documentation de las Migraciones (CDM)*, vroeger het *Centro de la Documentation de la Emigracion Espagnola (CDEE)*, verzamelt erfgoed van Spaanse migranten en hun verenigingen. Zo is het materiaal van de club *Federico Garcia Lorca* uit Brussel overgebracht naar het CDM in Madrid.¹⁴ Een duidelijker zicht op het lot van het erfgoed van Spaanse migranten en hun verenigingsleven in België komt er wellicht na het verschijnen van het doctoraat van de Luikse onderzoekster Maité Molina Marmol.¹⁵

Een treffende casus zijn de religieuze missies in ons land. Het archief van de Zweedse zeemanskerk van Antwerpen is in 2003 overgebracht naar het *Church House* in Uppsala waar het bewaard wordt met de rest van de kerkelijke administratie. Dit archief is een onderdeel het *Svenska kyrkan i utlandet (SKUT)*, de Zweedse Kerk in het Buitenland. Ook de collectie van de Noorse zeemansmissie te Antwerpen, de *Sjømannskirken*, berust grotendeels in het land van herkomst. Het archief werd ondergebracht bij het Noorse staatsarchief, het *Statsarkivet i Bergen*. Dit materiaal bestaat grotendeels uit notulen en correspondentie aangaande de missiewerking, maar ook informele briefwisseling tussen de zeemanspastoors en het hoofdkwartier. Een deel van het fotomateriaal is dan weer terechtgekomen in het zeevaartmuseum van Bergen.¹⁶ Deze erfgoedgelingen maken integraal deel uit van de religieuze missies die vanuit het land van herkomst worden gecoördineerd, maar documenteren ook in belangrijke mate het Scandinavische zeemansleven in Antwerpen.

De betrokkenheid van landen van herkomst bij migrantenorganisaties en hun erfgoed blijkt ook duidelijk uit het volgende voorbeeld. Op 11 juni 2006 organiseerde de vereniging *Associazione Marchigiani* in samenwerking met de Italiaanse *Regione Marche* de herdenking van de vijftigste verjaardag van de mijnramp van Marcinelle. Bij die ramp van augustus 1956 kwamen 136 Italianen om het leven. Daarvan hadden 12 mijnwerkers een achtergrond in de Marken. Die plechtigheid werd bijgewoond door een honderdtal ex-mijnwerkers. Onder de aanwezigen bevonden zich ook burgemeesters van Limburgse mijn gemeenten, de Italiaanse ambassadeur, een Italiaanse delegatie onder leiding van Gian Mario Spacca, voorzitter van het Regionaal Comité Marken en verschillende vertegenwoordigers van verenigingen van Marken uit Canada, Brazilië, Argentinië en Australië. De evenementen vonden plaats in Marcinelle.

Een dag eerder was de Italiaanse delegatie te gast in Genk waar de parallelle herdenking plaatsvond van 60 jaar bilaterale steenkoolakkoorden tussen België en Italië.¹⁷ Beide evenementen werden deels gefinancierd door de Regione Marche. De contacten tussen de Italiaanse regio en de verschillende Italiaanse organisaties in het buitenland worden bestendig tijdens de jaarlijkse bijeenkomsten van het *Comitato Esecutivo del Consiglio dei marchigiani all'estero*, het Uitvoerend Comité van de Raad van Marken in het buitenland. Met de oprichting van het *Archivio Storico dell'Emigrazione Marchigiana (A.S.E.M.)* doet

13 Informatie van Nico Van Campenhout, stadsarchivaris van Lokeren (e-mail van 8 maart 2012).

14 Informatie van Maité Molina Marmol, doctoranda aan de Université de Liège (e-mail van 23 mei 2012). Voor meer informatie over CDM, zie: www.1mayo.ccoo.es

15 Maité Molina Marmol verdedigt haar doctoraatsthesis in de herfst van 2012: 'Mémoire, patrimonialisation, immigration. Un étude empirique: la mémoire collective de l'exil et de l'immigration en Belgique'.

16 Gesprek met Virginia Hoel op 17.02.2012.

17 Regione Marche, Notiziario della regionale Marche, anno XXXIII, n. 6-7 Luglio 2006.

de Regio ook duidelijk inspanningen naar het acquireren van cultureel erfgoed van geëmigreerde Italianen. Daarbij richt de Regio zich uitdrukkelijk naar personen en migrantenorganisaties in de diaspora. Op de website van de Regio staat de volgende oproep: 'L'invito a partecipare all'iniziativa è rivolto a tutti i marchigiani (sia che risiedano in Italia, sia che si trovino all'estero); ma è chiaro che le Associazioni e le Federazioni dei Marchigiani nel mondo possono svolgere un insostituibile ruolo di tramite con tutti i privati residenti all'estero che volessero portare un contributo a questo progetto. Per questo vi chiediamo di collaborare e di far conoscere l'iniziativa all'interno delle vostre organizzazioni.'¹⁸

- 18 Vrije vertaling Karim Ettourki: 'De uitnodiging om deel te nemen aan dit initiatief is gericht tot alle Marken (of ze nu in Italië of in het buitenland verblijven) maar het is duidelijk dat verenigingen en federaties van Marken in de wereld een cruciale intermediaire rol kunnen spelen in relatie tot personen die in het buitenland wonen en die willen bijdragen aan dit project. Om deze reden vragen wij u om mee te werken en om dit initiatief bekend te maken vanuit uw organisatie'. [<http://www.cultura.marche.it/CMDirector.aspx?cat=386>]

Publicatie over de Italiaanse emigratie naar België.

Home sweet home

Maakt de migratie-ervaring van groepen mensen deel uit van de geschiedenis van het land van herkomst of van het land van vestiging of van beide? En waar hoort het erfgoed van migranten en hun verenigingsleven dan eigenlijk thuis? Voor alle standpunten zijn argumenten te leveren, maar geen enkele visie kan overtuigend genoeg bepleit worden om de andere definitief uit te tellen. De reden daarvan is dubbel: migraties zijn per definitie fenomenen die een link leggen tussen een plaats van vertrek en een plaats van aankomst. Maar vooral: het zijn de archiefvormers zelf, de verenigingen en individuen, die autonoom beslissen waar hun erfgoed thuishoort en wie meest in aanmerking komt om dat te bewaren. Dat is in deze niet anders dan bij archiefvormers op andere terreinen. Bij die beslissingen kunnen heel wat motieven spelen: persoonlijke

contacten, veronderstelde kwaliteit en dienstverlening van de betrokken instelling, geografische nabijheid, sentimentele overwegingen, enzovoort.

De archiefvormers zijn zo vrij in hun keuze dat ze zelfs kunnen beslissen hun erfgoed op te splitsen: een deel houden in het land van vestiging en een ander deel toevertrouwen aan het land van herkomst. Dat lijkt volkomen haaks te staan op goede praktijken inzake erfgoedzorg en ook onlogisch te zijn, maar dat is het niet per se. Zo overweegt de *Poolse Unie van België* in Beringen-Mijn een opdeling van haar erfgoed: de bibliotheek zou naar Polen overgebracht worden, het andere materiaal zou hier blijven. De reden daarvoor klinkt heel plausibel: de Poolse migratie in Limburg gaat al een hele tijd terug, tot voor de Tweede Wereldoorlog. Maar veel van de huidige nakomelingen van deze migranten lezen nauwelijks of niet nog Poolse boeken. De bibliotheek was dus aan het verkommeren. Wat betreft het ander erfgoed: de vereniging wil dat in België houden omdat dit materiaal het leven van de organisatie in het land van bestemming weerspiegelt.¹⁹

Als er al 'strijd' is om het erfgoed van migratie, dan kadert die soms in een veel grotere 'oorlog' om de geschiedenis. Tot welke nationale geschiedenis behoort de migratie van Polen: tot de Poolse of tot die van (alle) landen waar Polen terecht gekomen zijn? In een binnenkort te verschijnen artikel toont de historica Machteld Venken haarfijn aan hoe migrantengemeenschappen het voorwerp kunnen worden van getouwtrek dat nog een stuk complexer wordt dan dat tussen land van herkomst en vestiging. Poolse soldaten die na het einde van de Tweede Wereldoorlog in België bleven en daar gezinnen stichtten met Belgische vrouwen, werden zowel door de Poolse regering in ballingschap in Londen als door de leiding van het communistische Polen benaderd met de bedoeling hen voor zich te winnen.²⁰

Een belangrijke kanttekening hierbij is dat een vraag vanuit het land van herkomst uiteraard niet vanzelfsprekend resulteert in het verschepen van het erfgoed. Sommige organisaties kiezen uitdrukkelijk voor de inbedding van hun erfgoedcollectie in Vlaanderen. De federatie *Associazioni Cristiane dei Lavoratori Italiani (ACLI)*, Christelijke Organisaties van Italiaanse Arbeiders, bijvoorbeeld heeft vanaf haar ontstaan kort na WOII een onschatbare collectie verzameld en verkiest lokale verankering. Met KADOC zijn er goede contacten om op termijn deze erfgoedgehelen op een professionele manier te kunnen ontsluiten.

Europees samenwerkingsverband

Om de internationale dynamiek van migrantenorganisaties en hun erfgoed te kunnen traceren en opvolgen is internationale samenwerking onontbeerlijk. KADOC en Amsab-ISG waren partners van het project *'Towards a historical database of migrant organisations in Europe'*, een initiatief van het Departement Geschiedenis van de Universiteit van Leiden en het *Institute of Ethnic and Migration Studies (IMES)* van de Universiteit van Amsterdam. Het project werd aanvankelijk gefinancierd door het NWO en stond onder coördinatie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. Een eerste internationale workshop onder leiding van Leo Lucassen vond plaats in Leiden op 20 april 2010. Daar werden de klijtlijnen uitgetekend voor de vorming van een Europees consortium. Een tweede workshop ging door op 23 en 24 september 2010 op het IISG met de initiële partners en deelnemers uit andere Europese universiteiten. Op de agenda stonden de voorstelling van een project voor een Europees consortium, een vergelijking van de initiatieven van de deelnemende instellingen en een bespreking van de mogelijkheden voor de financiering van een Europees project. De financiering van het project door het

19 Zie het verslag van de tweedaagse workshop *Het vergeten middenveld? Migrantorganisaties en hun erfgoed* in het Vlaams Parlement in Brussel op 26 en 27 februari 2010 op <http://www.migrantenerfgoed.be>

20 M. Venken, 'De transnationale en lokale mobilisatie van gewezen soldaten van de Eerste Poolse Pantzerdivisie in België, 1947 – 1970', te verschijnen in *Brood & Rozen – Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, themanummer migratie, 3 (2012).

????????????????

NWO is inmiddels gestopt per 1 maart 2011, maar dat betekent niet het einde van het internationale project. KADOC en Amsab-ISG zijn sinds 2011 toegetreden tot het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten (CGM), een samenwerkingsprogramma van Nederlandse onderzoeksinstituten rond migratie en auteur van de website www.vijfeeuwenmigratie.nl.²¹

21 Zie: <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/cgm/namens-kadoc-kuleuven> en <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/cgm/namens-amsab-instituut-voor-sociale-geschiedenis>

Migratie is een internationaal fenomeen, dat is een cliché als een huis. Zowel in Vlaanderen als in diverse landen waaruit migranten afkomstig zijn, groeit de belangstelling voor de migratiegeschiedenis en het verwante erfgoed. Bij heel wat academische en culturele instellingen staat migratiegeschiedenis en het erfgoed dat daarmee gepaard gaat, ondertussen hoog op de agenda. Meer samenwerking op dit vlak zou voor onderzoekers, erfgoedwerkers en alle andere geïnteresseerden in Vlaanderen een belangrijke bonus betekenen. Amsab-ISG en KADOC hebben met het stafkaartproject alvast een solide basis gelegd voor de verdere ontwikkeling van het migratiethema binnen hun werking. Hiermee zijn de projectpartners niet enkel operationeel op Vlaams niveau. Ook op het internationale terrein zijn ze manifest aanwezig, en dat maakt het thema grenzeloos boeiend.

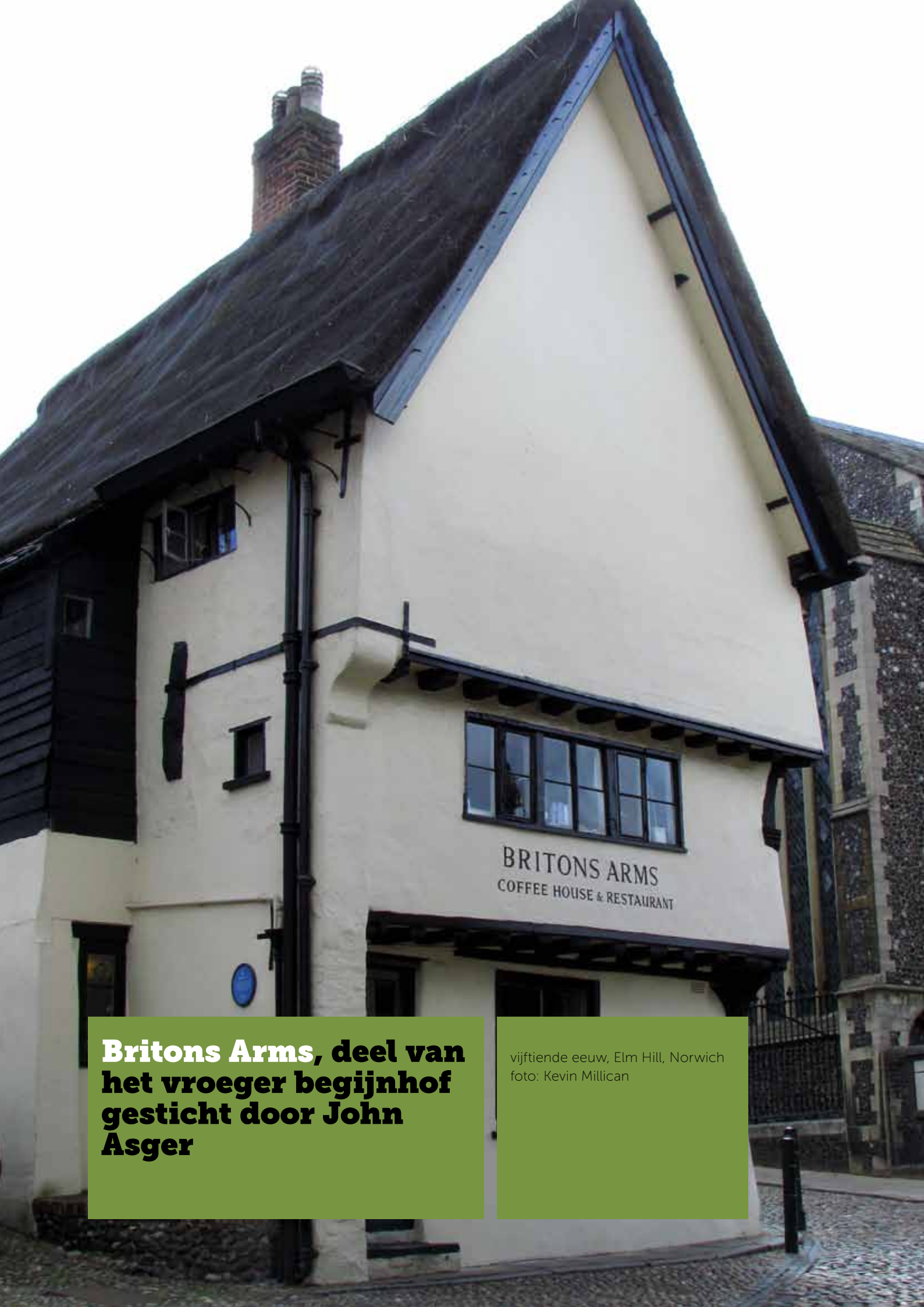

????????????????

Biografie

Piet Creve is geaggregeerde Nederlands-Engels-Geschiedenis en licentiaat politieke wetenschappen (VUB). Hij werkt sinds 1984 in Amsab-ISG als archivaris. Van 2002 tot 2007 was hij hoofd van het departement Archief. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar de milieubeweging en de migratie naar en vanuit België. Contact: Piet Creve, Amsab-ISG, Bagattenstraat 174, 9000 Gent, piet.creve@amsab.be

Karim Ettourki is master en geaggregeerde in de Oosterse Talen en Culturen (UGent). Sinds 2008 werkt hij binnen de onderzoeksafdeling van KADOC-KU Leuven aan het project 'Stafkaart van het migrantenmiddenveld en zijn erfgoed in Vlaanderen en Brussel'. Hij is ook lid van de beoordelingscommissie Collectiebeherende Cultureel-erfgoedorganisaties binnen Kunsten en Erfgoed - Vlaamse Gemeenschap. Contact: KADOC, Vlamingenstraat 39, 3000 Leuven, karim.ettourki@kadoc.kuleuven.be

**Britons Arms, deel van
het vroeger begijnhof
gesticht door John
Asger**

vijftiende eeuw, Elm Hill, Norwich
foto: Kevin Millican

De andere landen van belofte

Migratie naar Engeland van de veertiende tot de zestiende eeuw

Bart Lambert

Het recent gelanceerde project *'England's Immigrants'* wil tegen 2015 een online zoekinstrument ontwikkelen met de gegevens van naar schatting 80.000 migranten die tussen 1330 en 1550 in Engeland resideerden. Dit artikel beschrijft de achtergrond en doelstellingen van dit project, en behandelt de bronnen voor de geschiedenis van de migratie naar Engeland tijdens de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode. Dit wordt geïllustreerd met de *case study* van de familie van Upstall in York, een mooi voorbeeld van middeleeuwse volgmigratie.

Een begijnhof in Norfolk ...

In het historische hart van de Engelse stad Norwich, parallel met de rivier Wensum, ligt Elm Hill. Eén van de trekpleisters van het middeleeuwse straatje, in de hoek met het kerkhof van St Peter Hungate, is Britons Arms, vandaag een restaurant en koffiehuis. Het vakwerkhuis is het enige tastbare relict in de stad, nagelaten door een groep alleenstaande vrouwen of begijnen die zich tijdens de vijftiende eeuw toededen op gebed en liefdadigheidswerk. Norwich is meteen ook de enige plaats in Engeland waar aanwijzingen voor het bestaan van een dergelijk begijnhof zijn terug te vinden. Dit doet de vraag rijzen naar de oorsprong van deze vorm van gemeenschapsleven, zo typerend voor de Nederlanden, Noord-Frankrijk en het Rijnland,¹ in laatmiddeleeuws Norfolk. De levensloop van de vermoedelijke stichter van het begijnhof, John Asger, was hier wellicht niet vreemd aan. Asger werd in 1426 verkozen tot burgemeester van Norwich en schopte het nadien nog verschillende malen tot schepen. Tijdens meerdere zittingen van het stadsbestuur, zo vertellen de bronnen ons, was hij afwezig wegens zaken in Brugge.² Asger was getrouwd met Katharina, afkomstig uit Vlaanderen, en had met haar een zoon, eveneens John genaamd en geboren in Zeeland. Zowel Katharina als John Junior lieten zich in 1431 erkennen als onderdanen van de Engelse Kroon.³ De omzwervingen van John Asger over het Kanaal en de aanwezigheid van zijn Vlaamse vrouw verklaren wellicht de typische invloeden op de architectuur en de inrichting van de ruimte van een Engelse stad. Katharina Asger was daarmee lang niet de enige immigrant uit de Zuidelijke Nederlanden om haar stempel op de Engelse samenleving te drukken.

1 Voor begijnhoven in de Nederlanden, zie: W. SIMONS, *Cities of ladies: beguine communities in the medieval Low Countries, 1200-1565* (Philadelphia 2001) passim.

2 N. Tanner, 'Religious practice', in: C. Rawcliffe en R. Wilson, *Medieval Norwich* (Londen en New York 2004) 140-141.

3 *Calendar of the patent rolls preserved in the Public Record Office: Henry VI, vol. 2. 1429-1436* (Londen 1907) 112, 116.

De andere landen van belofte: Engeland en de Bourgondische Nederlanden tijdens de Late Middeleeuwen

In het tweede hoofdstuk van het eerste boek van zijn *Mémoires*, geschreven omstreeks 1464, hemelde de doorgaans kritisch ingestelde kroniekschrijver Phi-

lippe de Commynes de Bourgondische Nederlanden op als landen van belofte. De langdurige vrede en de bekwaamheid van de vorst hadden er, reeds gedurende drieëntwintig jaar, grote rijkdom en stabiliteit voortgebracht. Zowel mannen als vrouwen gingen er weelderig gekleed en gaven geld uit naar believen. Banketten waren overvloediger en ontmoetingen met vrouwen uitbundiger dan waar ook.⁴ De sociale en politieke vrede, de relatief beperkte belastingsdruk en de hoge koopkracht trokken talloze bezoekers uit andere streken aan, zowel op tijdelijke als meer permanente basis. Kooplieden uit het Duitse Hanzegebied, de Italiaanse stadsstaten, het Iberisch schiereiland, Frankrijk of Engeland reisden naar Brugge, *gateway market* van de laatmiddeleeuwse Europese economie, om er hun waren aan de man te brengen. Hooggeschoolde arbeidskrachten uit alle uithoeken van Europa, bovenal actief in de luxenijverheden, pikten hun graantje mee van de overvloed en vestigden zich in de steden van de Bourgondische Nederlanden, waar ze produceerden voor de buitenlandse klanten en de sterk ontwikkelde thuismarkt.⁵

Hooggeschoolde arbeidskrachten uit alle uithoeken van Europa pikten hun graantje mee van de overvloed

Wat de uitwijdingen over Bourgondische weelde en overvloed al te vaak onvermeld laten, is dat op hetzelfde moment ook duizenden mensen uit de Bourgondische Nederlanden wegtrokken. Vooral Engeland, waar reeds tijdens de twaalfde en dertiende eeuw veel Vlaamse militairen aan de slag waren gegaan,⁶ blijkt een bevoorrechte bestemming voor emigranten uit onze gewesten te zijn geweest. Voortdurende politieke onrust en confrontatie, veel frequenter dan Philippe de Commynes in zijn kroniek wou laten uitschijnen, dreven zowel politiek ongewensten als getroffen ambachtslieden uit Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland over het Kanaal. Zo ook Joris Peperlooc, deken en vinder⁷ van het Brugse ambacht van de Oude Grauwwerkers aan het einde van de jaren 1420. Hij beproefde zijn geluk in het Londense Aldgate na de Brugse Opstand tegen de Bourgondische hertog van 1436-1438 die nefast was voor het economisch leven in de stad.⁸ Hij was er, samen met een knecht, actief als bontwerker in 1440,⁹ wat hem dusdanig beviel dat hij zich in 1442 samen met zijn collega Nicolaas Weyns, eveneens uit Brugge, liet naturaliseren tot onderdaan van de Engelse Kroon.¹⁰ De migratie uit de Bourgondische Nederlanden naar Engeland was echter te grootschalig en gestructureerd om zich enkel door evenementiële politieke en militaire factoren te laten verklaren.

In 1435 verbrak de Bourgondische hertog Filips de Goede, zeer tegen de zin van zijn onderdanen, zijn vijftien jaar oude alliantie met de Engelse koning Hendrik VI en sloot hij een nieuw verbond met de Fransen, op zich één van de aanleidingen tot de Brugse Opstand van 1436. Om zich van de aanwezigheid van potentieel vijandige elementen in zijn koninkrijk te vergewissen, maar ook om hen te beschermen tegen mogelijke anti-Bourgondische sentimenten vanwege de Engelse bevolking, gaf Hendrik de Bourgondische onderdanen in Engeland in 1436 de kans om hun loyaliteit te bewijzen door hem een eed van trouw te zweren. Meer dan vijftienhonderd Bourgondische inwijkelingen, slechts een fractie van de effectieve Bourgondische aanwezigheid over het Kanaal, gingen op het aanbod in. Onder hen bijzonder veel Brabanders, maar ook Vlamingen,

4 P. de Commynes, *Mémoires sur Louis XI*, (Parijs 1978) 45.

5 E. Thoen, 'Verhuizen naar Brugge in de late middeleeuwen. De rol van de immigratie van de poorters in de aanpassing van de stad Brugge aan de wijzigende economische omstandigheden (14de-16de eeuw)', in: H. Soly en R. Vermeir, *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum M. Baelde* (Gent 1993) 329-349.

6 J.F. Verbruggen, *De krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen: IXe tot begin XVIe eeuw* (Brussel 1954)

7 Een vinder is een bestuurslid van het ambacht en assistent van de deken.

8 J. Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438* (Heule 1997) passim.

9 The National Archives (verder TNA), E179/144/42, m. 24.

10 *Calendar of the patent rolls preserved in the Public Record Office: Henry VI, vol. 4, 1441-1446* (Londen 1908) 207.

Mechelaars en mensen uit het Prinsbisdom Luik. Bourgondische immigranten waren afkomstig uit grote steden als Brugge, Gent, Brussel en Antwerpen, maar ook uit kleinere centra zoals Zichem, Paal en Nieuwkerke in Heuvelland. Afgezet tegen de bevolkingscijfers verkregen uit de Brabantse haardtelling van 1437, suggereert de registratie van 1436, zelf een momentopname maar het resultaat van jarenlange inwijking, een migratie naar Engeland van één op 306 inwoners in Tienen, één op 324 in Lier en één op 418 in Diest.¹¹ Een mogelijke verklaring voor deze aantrekkingskracht kunnen de loonschalen en arbeidsomstandigheden zijn, die volgens recent onderzoek structureel beter waren in laatmiddeleeuws Engeland dan in de Bourgondische Nederlanden.¹²

Alien subsidies en denizations: bronnen voor de geschiedenis van de migratie naar Engeland tijdens de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode

Om de ervaringen van Joris Peperlooc en andere migranten in Engeland, zowel afkomstig uit de Bourgondische Nederlanden als uit andere streken in Europa, te reconstrueren, is *England's Immigrants, 1330-1550. Resident Aliens in the Later Middle Ages* in het leven geroepen. Gefinancierd door de Britse *Arts and Humanities Research Council* wil dit project, een samenwerking tussen de universiteit van York, het *Humanities Research Institute* in Sheffield en *the National Archives (TNA)* in Londen, komen tot een evenwichtig en objectief beeld van de permanente niet-Engelse bevolking in Engeland in de periode van de Honderdjarige Oorlog, de Zwarte Dood en de Rozenoorlogen tot de vooravond van de Reformatie, in de traditionele historiografie vaak eenzijdig vanuit het prisma van xenofobie en vijandigheid ten opzichte van vreemdelingen of met een overtrokken aandacht voor welbepaalde groepen bekeken. Het wil achterhalen wie naar Engeland migreerde, waar deze migranten zich vestigden en vanwaar ze afkomstig waren. Het zal nagaan hoe de niet-Engelse aanwezigheid in het koninkrijk werd gereguleerd, zowel op nationaal als lokaal vlak. De rol van de migranten in de plaatselijke economie zal worden onderzocht en de mate van integratie in de lokale samenleving gepeild. Om dit te doen zal dit project, dat loopt van februari 2012 tot februari 2015, een beroep doen op vier grote bronnenclusters.

Een eerste groep bronnen zijn de zogenaamde *alien subsidy rolls*, deel van de E179-reeks bewaard in de National Archives in Londen. Geconfronteerd met de onrustwekkend snel stijgende kosten van de Honderdjarige Oorlog, waarin Engeland sedert 1420 in het defensief gedwongen was, was de Engelse koning Hendrik VI eind jaren 1430 koortsachtig op zoek naar nieuwe fiscale inkomsten. Een verhoging van de indirecte belastingen op handel en nijverheid, die reeds zwaar waren getroffen door de oorlogsomstandigheden en eerdere heffingen, op de wolhandel in het bijzonder, was geen optie. Een algemene directe belasting op de Engelse bevolking was dan weer taboe sinds de Boerenopstand van 1377-1381, toen een poging tot invoering van een taks met vaste quota aanleiding had gegeven tot de meest gewelddadige en grootschalige onlusten uit de Engelse geschiedenis.¹³ Hendrik VI, slechts twee jaar voordien meerderjarig verklaard en niet in de meest comfortabele onderhandelingspositie, zag zich daarom genoodzaakt zijn toevlucht te nemen tot het gemakkelijkste doelwit.

11 M.R. Thielemans, *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas Bourguignons et l'Angleterre. 1435-1467* (Brussel 1966), 283-301.

12 J.H. Munro, 'Urban wage structures in late-medieval England and the Low Countries: work-time and seasonal wages', in: I. Blanchard, *Labour and leisure in historical perspective, thirteenth to twentieth centuries, papers from the 11th International Economic History Congress, Milan, 1994* (Stuttgart 1994) 65-78.

13 R.B. Dobson, *The peasants' revolt of 1381* (Londen 1970) passim.

Een algemene directe belasting op de Engelse bevolking was taboe sinds de Boerenopstand

In 1439 gaf het Parlement hem de toestemming een directe belasting te heffen op alle inwoners van Engeland die niet in het koninkrijk waren geboren. Gezinshoofden, waaronder bijzonder veel geschoolde ambachtslieden, zouden zestien penningen ophoesten. Niet-gezinshoofden, vooral huispersoneel en arbeiders, betaalden zes penningen. Die bedragen werden later herhaaldelijk verhoogd. Zo betaalde Joris Peperlooc, de Brugse oud grauwwerker, in 1440 het hogere bedrag voor zijn hele gezin, zijn knecht John de lagere som enkel voor zichzelf.¹⁴ De *alien subsidy* werd toegekend voor de periode van 1440 tot 1445, werd nieuw leven ingeblazen in 1449 en werd een jaarlijkse belasting voor de duur van het leven van de koning vanaf 1453. In 1483 werd een nieuwe *alien subsidy* ingesteld, nu omwille van de oorlog tegen Schotland. Al snel bekwamen verschillende groepen vreemdelingen vrijstelling van betaling: de Duitse Hanze, de Genuezen, later uitgebreid tot alle Italianen, de Fransen en leren ontsnapten de dans.¹⁵ Migranten uit de Bourgondische Nederlanden bleven evenwel de volledige periode aansprakelijk, wat de *alien subsidy* tot een unieke bron voor hun aanwezigheid in Engeland maakt.

14 TNA, E179/144/42, m. 24.

15 S.L. Thrupp, 'A survey of the alien population of England in 1440', *Speculum*, 32:2 (1957) 262-273.

De interpretatie van de informatie verschaft door de *subsidy rolls*, stelt ons echter ook voor problemen, niet het minst omwille van de manier waarop de inning van de belasting was georganiseerd. Gebruikelijk zond de koninklijke kanselarij een instructie naar de inner, meestal een baljuw of sheriff, in de gemeenschappen. Die was verantwoordelijk voor het aanduiden van de gezworenen, plaatselijke notabelen die werden belast met het identificeren van de vreemdelingen wonend in hun wijk. Deze manier van werken houdt in dat wat we in de belastinglijsten zien de perceptie, mogelijk zelfs de constructie van vreemde aanwezigheid door een lokale elite weerspiegelt, met alle gevolgen van dien. Zo slaagde Thomas Fysher, gezworene in Langley Marsh in Buckinghamshire, er in 1440 in zijn buurman te laten opdraaien voor de taks. Hij wist niet wat de naam van de man was, maar verzekerde dat hij lers was, mogelijk een indicatie van enige animositeit tussen de twee.¹⁶

16 TNA, E179/235/11, rot. 3.

De instructies werden samen met de commissie vastgenaaid aan en opgerold met de uiteindelijke belastinglijsten van de belastingplichtigen. Die bevatten, in het ideale geval, de naam en voornaam van de betalende, zijn beroep en zijn nationaliteit. In de meeste gevallen ontbreken de laatste twee categorieën echter en ook wanneer ze zijn vermeld, is enige omzichtigheid op zijn plaats. Zo blijkt 'Dutch' een aanduiding te zijn geweest voor iedereen die een taal sprak die op Nederlands leek en werd de omschrijving 'Theotonicus' of 'Duits' zowel voor mensen afkomstig uit het Duitse Keizerrijk als voor migranten uit de Bourgondische Nederlanden gebruikt. Bovendien dichtte de inner van de belasting de betalenden vaak beroeps- of plaatsgerelateerde namen toe die de identificatie bemoeilijken en bijkomende vragen oproepen. Mogen we veronderstellen dat de vele belastingplichtigen met familienaam Fleming of Brabander uit respectievelijk Vlaanderen of Brabant afkomstig waren en was John Berebrewer effectief een bierbrouwer en Henry Parchmynmaker een perkamentmaker?

Zo blijkt 'Dutch' een aanduiding te zijn geweest voor iedereen die een taal sprak die op Nederlands leek

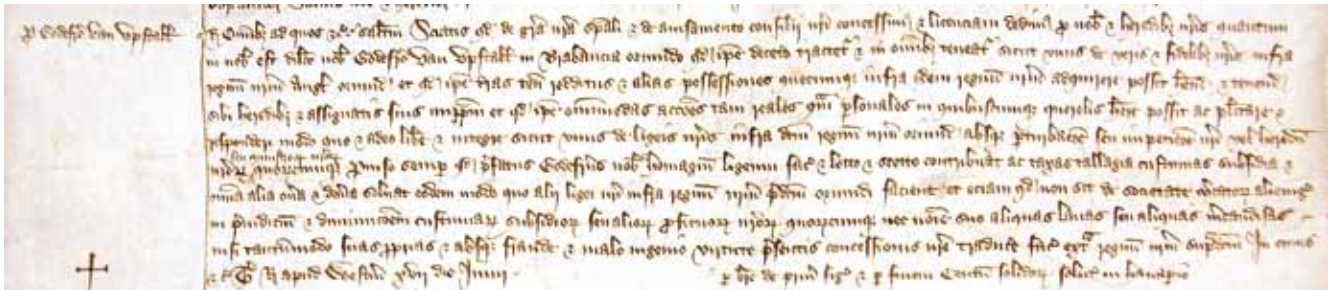
Eerdere studies van de *alien subsidies*, uitgevoerd door Sylvia Thrupp, suggererden een aanwezigheid van iets meer dan 16.000 vreemdelingen in Engeland in 1440, met concentraties van mensen uit de Bourgondische Nederlanden in de counties Kent, Surrey, Suffolk en Londen.¹⁷ Recenter onderzoek, onder meer dat van Jim Bolton, toonde aan dat haar resultaten dienen te worden bijgesteld naar boven en dat zo'n 1% van de Engelse bevolking en 6% van de Londense bevolking, of evenveel als geregistreerd in de Engelse census in 1901, zo'n vier en een halve eeuw later, niet in het koninkrijk geboren was.¹⁸ Volgens een pilootproject, uitgevoerd aan de universiteit van York in 2011, moeten de *alien subsidy returns* ons, over de hele periode 1440-1487, informatie opleveren over zo'n 60.000 migranten.

17 S.L. Thrupp, 'A survey of the alien population', 266.

18 J.L. Bolton, *The alien communities of London in the fifteenth century. The subsidy rolls of 1440 & 1483-4* (Stamford 1998) 8-9.

Zij zullen worden aangevuld met de *letters of denization* en de *letters of protection*. Vanaf de jaren 1380 hadden immigranten in Engeland de mogelijkheid zich te laten naturaliseren tot een onderdaan van de Engelse Kroon. In ruil voor een betaling en een eed van trouw was de kersverse *denizen* voortaan gemachtigd land en andere bezittingen te verwerven in Engeland en te pleiten in Engelse rechtbanken, voorrechten die andere immigranten ontzegd werd. De begunstigde werd verondersteld belastingen en heffingen te betalen als andere Engelse onderdanen en was dus, in principe, vrijgesteld van de betaling van de *alien subsidy*. Zo komt Joris Peperlooc, die *letters of denization* kocht in november 1443, na deze datum niet meer voor op de *alien subsidy*-lijsten. In de praktijk bleek de naleving van dit privilege vooral afhankelijk van de goede wil van de inner. *Letters of protection*, uitgevaardigd sinds 1290, boden dan weer gerechtelijke bescherming van immigranten tegen arrestaties of confiscaties. Ze hadden geen uitstaans met het naturalisatieproces vervat in de *letters of denization* en impliceerden dan ook geen vrijstelling van enige belasting. In vergelijking met de resultaten van de *alien subsidies*, bieden de bovenstaande kanselarijbriefjes het voordeel dat het chronologisch perspectief van het onderzoek kan worden uitgebreid en ook het begin van de Honderdjarige Oorlog, tijdens de jaren 1330, kan worden opgenomen in de analyse. Daarenboven gunnen

ze ons een blik op een meer geprivilegieerde groep migranten dan die geregistreerd in de *alien subsidy rolls*, die het zich überhaupt kon veroorloven zich vrij te kopen van bepaalde heffingen.

Letter of denization van Godfrey van Upstall, 1393, TNA, C66/337, m. 3

Onder hen bijvoorbeeld meester Gervais de Vulre, tijdens de eerste drie decennia van de vijftiende eeuw poorter van Brugge, ontvanger van de Heer van Assebroek en leenman van de burg van Brugge.¹⁹ Tijdens de tweede helft van de jaren 1430 waagde hij de oversteek naar Engeland, waar hij werd aangesteld tot de allereerste secretaris van de koning voor Franse aangelegenheden en werd overladen met Koninklijke gunsten.²⁰ Zijn naam komt nog voor op de eerste *subsidy rolls* in 1440, waaruit blijkt dat hij samen met zijn vrouw Johanna en twee knechten te midden van de Genuese gemeenschap in het Londense Bishopsgate woonde.²¹ In januari 1441 verkreeg hij echter *letters of denization* en drong de koninklijke kanselarij er bij de stad Londen op aan hem voortaan vrij te stellen van elke belasting voor vreemdelingen.²² Andere bemiddelde begunstigden, in 1431, waren Katharina, de Vlaamse vrouw van John Asger en haar zoon John.²³

Geschat wordt dat de *letters of protection* en de *letters of denization* ons zullen inlichten over zo'n 10.000 immigranten. Dat is ongeveer dubbel zoveel als het verwachte aantal vreemdelingen waarover gegevens zullen worden verzameld via tellingen van groepen met een specifieke afkomst die werden uitgevoerd met het doel ze hetzij uit het koninkrijk te verdrijven, hetzij ze te laten verblijven. In 1394 werden bijvoorbeeld de namen, beroepen en verblijfplaatsen geregistreerd van ongeveer vijfhonderd Ieren residerend in Engeland met het oog op de expeditie van Richard II tegen Ierland.²⁴ In 1405 ondergingen immigranten uit de Bourgondische Nederlanden hetzelfde lot, in 1415 de Welshmen en, opnieuw, de Ieren. Tot deze categorie behoren ook de hoger vermelde eden van trouw gezworen aan de Engelse koning in 1436. Ook voor de interpretatie van deze bronnen is een kritische houding ten zeerste aangeraden. Zo moeten we het hoge aantal Hollanders en het lage aantal Vlamingen die de eed zwoeren met een korrel zout nemen als we weten dat enige jaren nadien, tijdens het onderhandelen van een aparte vrede met Holland en Zeeland, de Engelse gezanten aandrongen op het invoeren van een identiteitsbewijs voor Hollanders en Zeeuwen, omdat ze zo moeilijk te onderscheiden waren van Vlamingen.²⁵

De vierde bronnencluster tenslotte waar *England's Immigrants, 1330-1550* zich op beroept, zijn de sporadische maar significante vermeldingen van etnische en religieuze minderheden, vaak in het kader van hun (gedwongen) bekering tot het Christendom. In weerwil van de visie in de traditionele historiografie, volgens dewelke bijvoorbeeld de joden collectief afwezig tekenden in Engeland tussen hun gedwongen uitwijzing in 1290 en de opheffing van hun ban onder Oliver Cromwell in 1655,²⁶ wordt gehoopt om langs deze weg informatie over zo'n 500 extra immigranten te verzamelen. De kwantitatieve aanpak, gestoeld

19 Stadsarchief Brugge (verder SAB), Politieke charters, 1e reeks, nrs. 880, 951 en 952. SAB, Cartularium Groenenboek A, f° 110 r°-113 v° en f° 244 v°-245 r°. SAB, Fonds Veranneman, oorkonden, nr. 8. SAB, Oorkonden private aangelegenheden, 3e reeks, SAB, Adornes en Jeruzalem, nr. 511.

20 J. Otway-Ruthven, *The king's secretary and the signet office in the XV century* (Cambridge 2008) 94.

21 TNA, E 179/144/42, m. 15.

22 *Calendar of the patent rolls preserved in the Public Record Office: Henry VI, vol. 3. 1436-1441* (Londen 1907) 555. R. Sharpe, *Calendar of letter-books of the city of London: K: Henry VI* (Londen 1911) 380.

23 *Calendar of the patent rolls preserved in the Public Record Office: Henry VI, vol. 2. 1429-1436* (Londen 1907) 112, 116.

24 J.L. Bolton, 'Irish migration to England in the Late Middle Ages: the evidence of 1394 and 1440', *Irish Historical Studies*, 32:125 (2000) 1-21.

25 M.R. Thielemans, *Bourgogne et Angleterre*, 117.

26 Zie, bijvoorbeeld, C. Roth, *A history of the Jews in England* (Oxford 1964) passim.

op de gegevens van de *alien subsidy returns*, de *letters of protection* en *letters of denization*, de specifieke tellingen en de vermeldingen van minderheden, zal worden gecombineerd met een meer kwalitatieve benadering waarbij case studies zullen worden uitgewerkt gebaseerd op de aanwezigheid van de geïdentificeerde vreemdelingen in gerechtsdossiers, bewaard in stedelijke archiefinstellingen, en testamenten, onder meer te vinden in de archieven van de *Prerogative Courts* van York en Canterbury.

Een voorbeeld van middeleeuwse volgmigratie: de familie van Upstall in York

Een familie die zich zeer goed leent tot een meer gedetailleerde studie, zijn de Brabantse van Upstalls. De eerste onder hen die we in de Engelse archieven tegenkomen, is Godfried van Upstall. Hij kocht in 1376 het statuut van *Freeman of the City of York*, wat hem de mogelijkheid gaf bepaalde beroepen in de stad uit te oefenen zoals bijvoorbeeld wever.²⁷ Tijdens de daaropvolgende jaren duikt hij echter in de *custom accounts* op als importeur van een brede waaier aan goederen, waaronder uien en olie en als exporteur van kalfshuiden op hoofdzakelijk Zeeuwse schepen.²⁸ In juni 1393, mogelijk een verklikker van een verdergaande integratie in de Engelse samenleving, verkreeg hij tegen betaling zijn *letters of denization* van de Engelse kanselarij, wat hem formeel tot een onderdaan van de Engelse koning maakte (zie afbeelding 3).²⁹ Godfried maakte deel uit van een gemeenschap van immigranten uit de Bourgondische Nederlanden in York. Getuige hiervan zijn vermelding als executeur-testamentair in het testament van Hendrik Tutbag, lid van een andere, zeer actieve, Brabantse familie uit de buurt van Heist-op-den-Berg, in 1398.³⁰

Godfried kreeg begin vijftiende eeuw gezelschap in Yorkshire van zijn verwant Peter van Upstall. Hij legde een zeer gelijkaardig parcours af als dat van zijn voorganger, te beginnen met de vrijheid van de stad in 1401, dit keer effectief als handelaar.³¹ Dertien jaar later ontving ook hij *letters of denization*,³² die hij liet registreren door het Yorkse stadsbestuur. Hij was getrouwd met Alice Russell, telg van een lokale familie van wijnimporteurs, met wie hij een zoon genaamd Jan had.³³ Toen hij in 1430 zijn testament liet opmaken, liet hij aan diezelfde Jan al zijn gronden en bezittingen in het Brabantse Herselt na, het bewijs van de blijvende band die de Yorkse immigranten behielden met hun plaats van herkomst. Hetzelfde jaar stierf ook Alice, niet zonder een grote hoeveelheid bedmeubelen te schenken aan vrienden en magen, waaronder, opnieuw, de Tutbags. Peter en Alice werden begraven in het koor van St Martin le Grand in Coney Street, waar volgens haar testament ook de lichamen van haar zonen lagen.³⁴ De kerk is, ondanks zware schade tijdens de Tweede Wereldoorlog, gedeeltelijk bewaard gebleven (zie afbeelding 4). De geschiedenis van de familie van Upstall in York kan worden beschouwd als een voorbeeld van volg- of kettingmigratie, een proces dat vandaag nog steeds zichtbaar is: één familielid emigreert en wordt, eens hij is gesetteld, vervoegd door verwanten, die een beroep kunnen doen op zijn netwerken voor informatie, huisvesting en werkmogelijkheden.

27 'Register of the Freemen of the City of York, vol. 1, 1272-1558', *Publications of the Surtees Society*, 96 (1897) 75.

28 M. Twycross, 'Some aliens in York and their overseas connections: up to c. 1470', *Leeds Studies in English New Series*, 29 (1998) 367-368.

29 TNA, C66/337, m. 3.

30 M. Twycross, 'Some aliens in York', 367.

31 'Register of the Freemen of York', 106.

32 *Calendar of the Patent Rolls preserved in the Public Record Office: Henry V, vol. 1, 1413-1416* (Londen 1910) 194.

33 M. Twycross, 'Some aliens in York', 368.

34 'Testamenta Eboracensia. A selection of wills from the registry at York, Part II', *Publications of the Surtees Society*, 30 (1855) 8-9.

De geschiedenis van de familie van Upstall in York kan worden beschouwd als een voorbeeld van volg- of kettingmigratie

Overblijfselen van St Martin le Grand, Coney Street in York, laatste rustplaats van Peter en Alice van Upstall in 1430

Besluit

Peter en Godfried van Upstall, John en Katherine Asger, Gervais de Vulre en Joris Peperlooc komen mogelijk meer uitgebreid aan bod in één van de publicaties waarin *England's Immigrants, 1330-1550* tegen 2015 geresulteerd zou moeten hebben. Op stapel staan, afgezien van meerdere artikels in internationale tijdschriften, een syntheseboek over migratie naar Engeland tijdens de Late Middeleeuwen en de verzamelde papers gepresenteerd tijdens een specifieke sessie op het International Medieval Congress in Leeds in 2014 en het internationaal slotcongres van het project in York in februari 2015. Ook gepland zijn twee doctoraatsverhandelingen, één met betrekking tot religieuze minderheden in Engeland van de veertiende tot de zestiende eeuw, de andere over de identiteit van Franse immigranten in het koninkrijk in de periode in kwestie. Van Upstall, Asger, de Vulre en Peperlooc hebben zich alleszins verzekerd van een plaatsje in het belangrijkste resultaat van het *England's Immigrants*-project: een databank, ontwikkeld door het *Humanities Research Institute* in Sheffield, met de gegevens van naar schatting 80.000 immigranten resident in Engeland tussen 1330 en 1550. Dit uiterst gebruiksvriendelijk zoekinstrument, dat vrij online raadpleegbaar zal zijn, dient zich aan als een ware goudmijn voor elke lokale historicus met interesse in de internationale uitstraling van zijn stad, dorp of streek en elke genealoog op zoek naar de buitenlandse omzwervingen van zijn voorouders, in het bijzonder in die andere landen van belofte over het Kanaal.

Beredeneerde bibliografie

Een goede historische inleiding tot de Engels-Bourgondische relaties tijdens de laatmiddeleeuwse periode is te vinden in C.M. Barron, 'Introduction: England and the Low Countries 1327-1477', in: C.M. Barron en N. Saul, *England and the Low Countries in the Late Middle Ages* (Stroud 1995). De eerste en tot de aanvang van *England's Immigrants, 1330-1550* ook enige studie van de *alien subsidies* op een nationale schaal, voor het jaar 1440, werd geschreven door de Canadese historica Sylvia Thrupp en gepubliceerd als 'A survey of the alien population of England in 1440', *Speculum*, 32:2 (1957) 262-273. Haar resultaten werden herzien door Jim Bolton, die ook de *subsidy* lijsten voor enkele Londense wijken voor de jaren 1440 en 1483-4 uitgaf in zijn *The alien communities of London in the fifteenth century. The subsidy rolls of 1440 & 1483-4* (Stamford 1998). Voortbouwend hierop beschreef hij ook de ruimtelijke spreiding van immigranten in vijftiende-eeuws Londen in 'La répartition spatiale de la population étrangère à Londres au XVe siècle', in: J. Bottin en D. Calabi, *Les étrangers dans la ville, xc-xviii siècles* (Parijs 1999) 425-452. Marie-Rose Thielemans analyseerde de 'oaths of fealty' gezworen door Bourgondische onderdanen in 1436 in *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas Bourguignons et l'Angleterre. 1435-1467* (Brussel 1966), 283-301. Een uitstekende plaatselijke *case study*, gewijd aan de aanwezigheid van mensen uit de Nederlanden in laatmiddeleeuws York, is 'Some aliens in York and their overseas connections: up to c. 1470', *Leeds Studies in English New Series*, 29 (1998) 359-380 van de hand van Meg Twycross. Alles over het *England's Immigrants*-project, tenslotte, is voorhanden op www.englishimmigrants.com.

Biografie

Bart Lambert is postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit van York, waar hij werkt aan het AHRC-project *England's Immigrants, 1330-1550. Resident Aliens in the Later Middle Ages*. Hij schreef een doctoraat over de Genuese gemeenschap in 15de-eeuws Brugge aan de Universiteit Gent (2011) en is de auteur van *The City, the Duke and their Banker. The Rapondi Company and the Formation of the Burgundian State (1384-1430)* (Turnhout 2006), alsook van verschillende artikels in internationale tijdschriften over de buitenlandse commerciële aanwezigheid in de Bourgondische Nederlanden. Voor meer informatie: bart.lambert@york.ac.uk

**De teutenwinkel van de
compagnie Rijcken te
Brielle**

(Z. Holland) circa 1895 (privébeziit)

De teuten

Noord-Limburgse retourmigranten en hun erfgoed

Luk Van de Sijpe

In dit artikel wordt aandacht besteed aan een heel uitzonderlijk sociaal-economisch fenomeen in Noord-Limburg, namelijk de teutenhandel. De teuten migreerden als ambulante handelaars jaarlijks naar het buitenland, maar verbleven in de winter in hun geboorteplaats. Hun activiteiten zijn ruim een eeuw geleden stopgezet en relatief weinig erfgoed over hun verleden is bewaard gebleven. Dit artikel focust op (im)materieel erfgoed dat herinnert aan de teuten.

Het fenomeen teuten: retourmigranten

In Noord-Limburg is 'teuten' een bekend begrip.¹ De teuten waren ambulante handelaars die gedurende eeuwen verre reizen maakten om hun koopwaar aan de man te brengen. Ook vandaag nog kom je de naam 'teut' vaak tegen in Noord-Limburg en vormen de teutenhuizen een tastbaar relict van hun roemrijk verleden. De teuten waren afkomstig uit Noord-Limburg en de aangrenzende dorpen in Noord-Brabant en Nederlands-Limburg. Zij trokken gedurende zes tot negen maanden per jaar naar hun handelsgebied in Holland of Duitsland, waar ze op een centrale plek over een depot, annex slaappleats beschikten. Van daaruit reisden zij huis aan huis, behalve in de stedelijke kernen, om hun waren aan te bieden in een tijd dat men daar nauwelijks winkels of diensten aantrof. Naargelang hun specialiteit onderscheidde men voornamelijk 'koperteuten', 'textielteuten' en 'snijders'. De eersten waren koperslagers en ketellappers, die niet alleen beschadigde potten en pannen herstelden, maar ook nieuwe waren verkochten. De tweede groep handelde in linnen, lakens, dekens, luxe stoffen, kant en toebehoren. De 'snijders', ook wel 'lubbers' genoemd, specialiseerden zich in het castreren van paarden, varkens, stieren en schapen. Soms dreven zij ook handel in deze dieren, zodat zij het beroep van veekoopman koppelden aan dat van veearts.

1 De naam 'teuten' blijft onverklaard en werd pas in de loop van de 18de eeuw gemeengoed. Meer gebruikelijk is de naam 'buitenganger' (hij die naar het buitenland gaat).

De 'snijders' specialiseerden zich in het castreren van paarden, varkens, stieren en schapen

Professor P. Lenders, zelf van teutenafkomst, bedacht in 1992 een uitstekende term om de teuten als handelsgroep te typeren, namelijk als retourmigranten of remigranten.² De teuten vertrokken immers eind februari, begin maart naar hun

2 P. Lenders, Vrachtvoerders en Teuten. Retourmigranten in de oude Brabantse en Luikse Kempen, Het Oude Land van Loon 47 (1992) 167.

handelsgebied en keerden tegen december terug naar huis om er de Kersttijd in familiekring te vieren. Het historisch onderzoek door Jozef Mertens, gevoerd in het lokaal schepenbankarchief van Pelt (Overpelt, Neerpelt en Kaulille) en Eksel, toonde aan dat reeds vanaf de zestiende eeuw veel teuten zich mettertijd in hun handelsgebied vestigden en niet meer terugkeerden. In de traditionele visie worden zij echter niet meer als teuten beschouwd, hoewel zij op dezelfde wijze hun handel bleven organiseren en uitoefenen. Het jaarlijks terugkeren naar het geboortedorp is dus in de beeldvorming over teuten een essentieel kenmerk.

Teuten onderscheidden zich van andere rondreizende leunders door hun goede voorkomen, ontwikkeling en vakkennis, door hun hoogwaardig assortiment aan producten, maar ook omdat zij aan hun klanten krediet verleenden en geld leenden. Ze reisden en handelden in groep of in compagnieverband, waarbij ieder vennoot eigen kapitaal inbracht. Ze hielden er een nauwkeurige boekhouding op na en alle handelsovereenkomsten werden schriftelijk vastgelegd. Teutencompagnieën waren familiebedrijven: de compagnie werd opgestart door enkele families die door onderlinge verwantschappen voortdurend versterkt werd. Eigen kinderen kregen het voorrecht van opvolging, op voorwaarde dat zij bekwaam waren. Om in de compagnie opgenomen te worden moest je eerst enkele jaren als leerjongen dienen, waarbij specifieke vakkennis werd aangeleerd. Na deze leertijd werd men als volwaardige vennoot aangenomen mits het betalen van een intredegeld en het verwerven van een aandeel in de teutenzaak. Vooral dit laatste vergde een zware financiële inspanning.

De teutenhandel blijkt echter in zijn aanvangsfase (zestiende eeuw) vooral een individuele zaak geweest te zijn. De eerste teuten waren vooral ketellappers en koperhandelaars, waarbij minder startkapitaal nodig was. Maar vanaf de zeventiende eeuw werd textiel meer en meer het handelsproduct van de teuten. In de Nieuwe Tijd nam de vraag naar textiel in de landelijke gebieden toe, onder meer door de stijging van de bevolking en de toename van de koopkracht. Omdat in sommige gebieden een dicht stedelijk netwerk ontbrak, kregen de teuten de kans om grotere compagnieën op te richten en een stevige ambulante handel te organiseren. Terwijl de handel in koperwaren eind achttiende, begin negentiende eeuw sterk achteruitging, bloeide de textielhandel. De oude koperteutencentra van Overpelt en Neerpelt vervielen in die periode, terwijl textielteuten de gemeenten Hamont, Sint-Huibrechts-Lille, Kleine-Brogel en Eksel in de negentiende eeuw een nieuwe bloei bezorgden. Holland, de noordelijke gebieden van Nederland, de Duitse Rijngebieden, de Ardennen, Lotharingen en ook Vlaanderen werden zeker vanaf de zeventiende eeuw intensief door teuten bezocht. Soms trok men zelfs naar Pruisen of Scandinavië.

Toch onderscheidde de organisatie van de teutenhandel in Holland en in Duitse gebieden zich duidelijk. Het netwerk van herbergen dat door de teuten in de Duitse gebieden werd opgezet, diende als uitvalsbasis voor de ambulante handel in het teutengebied van de compagnie. Vaak huurden teuten er ook met een plaatselijke (meestal katholieke) schone.³ In Holland voerde men aanvankelijk goederen aan vanuit de eigen streek, naar (tussen)depots en uiteindelijk eigen pakhuizen. Hoe verder men moest opereren, hoe dwingender de oprichting van depots (een huis of schuur of eventueel een kamer) werd. In Holland waren herbergen als uitvalsbasis van handel bijna onbekend. Circa 1750 zijn in Holland de eerste vermeldingen van pakhuizen van Hamontse en Kauliller teuten. In deze pakhuizen of 'winkels' lagen de stoffen per soort in open kasten opgestapeld, van waaruit de teut zijn bestellingen sorteerde, de juiste maat afnam en deze bij een volgend bezoek, verpakt, aan zijn klant afleverde.

3 De situatie in de Duitse gebieden werd grondig onderzocht door J. Mertens (zie bibliografie).

Vaak huwden teuten er ook met een plaatselijke (meestal katholieke) schone

Koperhandel is wellicht de oudste verschijningsvorm van de teutenhandel. We mogen geloof hechten aan de stelling dat de eerste koperteuten met allerlei ketels en koperen voorwerpen van huis uit, gepakt en gezakt, naar hun verre handelsgebieden trokken. Hoewel in het teutengebied van de Kempen overal koperteuten aanwezig waren, zijn de opmerkelijkste centra Overpelt en Luyksgestel. In Neerpelt, Eksel maar vooral in Overpelt woonden veel koperteuten. Jef Mertens, de specialist van het teutenonderzoek, vond reeds in 1435 een vermelding van ketelbuters uit Overpelt.⁴ Zij verhandelden niet alleen allerhande koperen voorwerpen zoals grote marmieten, kleine ketels en pannen in alle vormen of eenvoudige koperen banden, maar zij herstelden eveneens bestaand koperwerk, vandaar hun naam ketelbuters of ketellappers. Zij beschikten over een grote maal of ketellapperszak en gereedschap. In de achttiende eeuw verkochten de koperteuten steeds meer ijzerwaren, vooral messen, zeisen, sikkels, enzovoort. Veel koperteuten handelden alleen of in kleine compagnieën van twee tot drie man.

Uitzonderlijk is de concentratie van koperteuten in Ursel (Oberursel, Duitsland). Daar ontstond een bloeiende handel door 'Brabantse' teuten, georganiseerd nabij de belangrijke kopermijnen. De meesters lieten zich er domiciliëren om aan de strenge gildewetten te ontkomen. Koper als grondstof kon de teut op veel plaatsen aanschaffen, maar de streek van Aken en Keulen had wel een bijzondere voorkeur. Veel teuten kochten het koper op krediet en betaalden hun leveranciers na afloop van het handelsseizoen. De verwerking van koper werd uitbesteed. Het lapwerk beperkte zich veelal tot het vertinnen. In het Noord-Brabantse Luyksgestel, ooit onderdeel van het prinsbisdom Luik, slaagden enkele koperteuten erin om rond 1620 van de Deense koning privileges te verkrijgen voor de alleenverkoop van koperen goederen in Denemarken.⁵ De Luyksgestelse teuten verenigden zich in één grote compagnie met soms meer dan 25 leden, die haast allemaal uit het dorp gerekruteerd werden. De compagnie werd zeer strak geleid. De hoofdmannen Jansen, Wills en Peters brachten de compagnie in de achttiende eeuw tot een ongekende bloei. Het imperium van deze Deense teutencompagnie was indrukwekkend. Zij beheerste niet alleen de verkoop van koperwerk, maar zij bezat ook een koper- en messingfabriek. Ondanks veel tegenwerking van Deense handelaars wisten deze teuten lange tijd hun privilege te behouden. Na 1860 ging het snel bergaf met deze compagnie, nadat de privileges werden afgeschaft. De laatste hoofdman van de Deense compagnie, Franciscus van de Reydt, maakte echter alles ten gelde zodat menig lid van de compagnie in Luyksgestel nog lange tijd kon rentenieren.

Voorals teuten die in Nederland actief waren specialiseerden zich als snijders-castreerders. Hun klanten verbleven haast uitsluitend op het platteland en waren actief in de landbouw en de vee- en groenteteelt. In elke compagnie was sedert de achttiende eeuw minstens één lid opgeleid tot bekwame castreerder. Zijn diensten werden gewaardeerd bij menig landbouwer die tot het midden van de negentiende eeuw beroep moest doen op ambulante lubbers, al dan niet geschoold. Door de inrichting van veeartsenijscholen, vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, kwam dit ambacht in de verdrukking, hoewel er nog tot de twintigste eeuw lubbers actief bleven in sommige teutencompagnieën.

4 Zie J. Mertens, *Handel en wandel van de teuten in de Duitse gewesten. Studie van de migratie van "Brabanders" en "Luike-naars" tijdens de 16de – 19de eeuw* (Lommel 1995) en idem, *Kempens kramersvolk in Nederlandse en Rijnlandse gewesten tijdens de 17 de eeuw* (Hechtel-Eksel 1985).

5 De geschiedenis van de Deense teutencompagnie uit Luyksgestel werd goed bestudeerd in L. Brems, *Het apostolisch Vicariaat van Denemarken en IJsland*, Averbode 1910. Alle in de bibliografie geciteerde werken van J. Mertens gaan dieper in op de koperhandel van de teuten.

De ondernemer en kunstschilder Jacques Rijcken uit Hamont bezat circa 1880 nog een leercontract van een Hamontse kandidaat-snijder dat hij in zijn memoëriëboek overschreef en dat ook door J. Melchior in zijn studie 'De teuten' werd afgedrukt: *1767 den 4 meert is vertrocken mijnen soon hend. Josep Simons het gulliker landt in om het snijden te gaen leeren moet geven voor leergelt 15 pattacons ende alle weken eenen pattacon voor sijn verteringe moet daer bij sijn hermden laeten wasschen*. De compagnie Rijcken uit Hamont kan overigens als voorbeeld voor de traditionele eeuwenoude teutenhandel gelden. Gesticht in de 17de eeuw met als handelsgebied de streek rond Brielle (Zuid-Holland), was Rijcken & Co in de 18de en 19de eeuw zeer welvarend. Na 1918 bleef één familietak Rijcken permanent in Brielle en vestigde er definitief een kledingzaak die nu nog operationeel is. Van een traditie gesproken!

Teutenerfgoed vandaag

Teutenarchieven

In de openbare archiefdepots is weinig teutenarchief bewaard gebleven. In het Rijksarchief te Hasselt zijn enkele debiteursregistertjes en losse stukken bewaard van de compagnie Ceelen-Lenders uit Kleine-Brogel en Sint-Huibrechts-Lille.⁶ Onrechtstreeks kan de onderzoeker in de vele openbare archiefstukken verspreid gegevens vinden over teuten en hun handel. Zeer succesvol in het onderzoek van de schepenbankarchieven waren R. Knaepen (Lommel) en J. Mertens (Pelt) die veel teutennamen en details over de teutenhandel konden samenbrengen.⁷ Verder is er heel veel materiaal te vinden in de notariële archieven maar die zijn helaas nog bijna onaangeroerd gebleven.

In privébezit is dispaaraat nog heel wat teutenarchief bewaard, maar zeer moeilijk systematisch op te sporen. Het betreft meestal losse stukken, soms contracten, veelvuldig de zogenaamde klantenboeken (debiteurenregisters) en af en toe officiële papieren zoals paspoorten of patentbewijzen. Over het algemeen is enkel archief bewaard gebleven met betrekking tot rekeningen van debiteuren en crediteuren: veelal registertjes waarin de bestellingen en de afrekeningen van de klanten staan genoteerd. Frequenter zijn de talloze, meestal erg bondige aantekeningen over zogenaamde 'kwade schulden' of de 'oude schulden'. Dit zijn lijsten van klanten-debiteuren die jaren krediet verkregen van de teuten. De lijsten bevatten naast de naam van de debiteur ook het bedrag van de schuld en de eventuele aflossingen die nadien gebeurd zijn. Dit soort archief moest evident lang bewaard worden en is vooral voor de periode 1850-1920 vrij veel voorhanden.⁸

Ondanks het feit dat in de jaren 1960 intensief gezocht werd naar teutenarchief, blijkt het nog altijd mogelijk nieuw materiaal aan te treffen. Heel onlangs nog vernamen we dat erfgenamen van de familie Heuvelds in Borkel en Schaft (Noord-Brabant) enkele uitzonderlijke stukken bewaarden van een snijder-teut. Op dit moment is de bewaarplaats van dit archief niet bekend, maar de stukken zijn wel geregistreerd via de heemkundekring van Deurne (Nederland). In een drietal memoëriëboekjes noteerde Theodoor Heuvelds de werkwijze voor het snijden van dieren, vooral paarden en varkens. Hierin leren we de echte knepen van het snijdersvak kennen.

De aantekeningen van Theodoor Heuvelds, in 1876 in zijn memoëriëboekje samengebracht, getuigen van een vakkennis die wellicht eeuwenoud is en bij alle snijders gekend was. De teutenfamilie Heuvelds was actief in Lisse (ten noorden van Leiden) en handelde hoofdzakelijk in textiel. Volgens de familieoverlevering had deze compagnie goede contacten in de vlasstreek van Vlaanderen, waar ook het vak van snijder zou zijn geleerd. Een pittig uittreksel uit het memoërië-

De teut J.J. Simons-Claes uit de compagnie Rijcken, 41 jaar retourmigrant, kort voor zijn overlijden in 1866

6 Rijksarchief Hasselt, Kleine Fallkie-archieven, nrs. 260-261 en 901-905.

7 Zie Mertens supra en R. Knaepen, Lommel, de vrijheid en het Teutendorp. Een Kempense grensvlek verloren in de Heide. Bijdrage van de Lommelse schepenprotocollen tot de kennis van de lokale en de economische toestanden tussen 1685 en 1808 (Brussel 1972).

8 Bij ons onderzoek in 1982-84 vonden we negentien verspreide archiefbestanden in privébezit terug. Zie: L. Van de Sijpe, 'Nieuwe bronnen voor het Teutenonderzoek', *Heemkunde in Vlaanderen. Huldeboek dr. Jozef Weyns* (Winksele 1992) 208-215.

boekje van de teut Heuvels uit Borkel en Schaft geeft een goed beeld van de werkwijze van een ervaren veearts *avant-la-lettre*:

'Om jonge varkens te snijden Men maakt de snee in de linker zijde regt onder of met de knok van het heupbeen gelijk. Dan gaat men met de vinger in langs de rug men moet boven of agter de ingewanden blijven zoo veel doentlijk en voelen of vatten altijd laag langs den rug eens twee of tienmaal op de zelfde plaats dan krijgt men de baajen of de dragt. Bij den binnebeer maakt de snee zoo als bij de zogjes en haald zoo de ballen uit.'

Theodoor Heuvels noteerde ook andere ervaringen in zijn memorieboekje op. Zijn bevinding *'Gedroogde paardeballen bij zich draagen is goed om flooien te verdrijven'*, zal wellicht weinig ingang gevonden hebben bij het gewone publiek.⁹

9 L. Van de Sijpe, *Gedroogde paardeballen bij zich draagen is goed om flooien te verdrijven*. Een ongekende geschiedenis van de Kempense teuten: het castreren van paarden en varkens (pro manuscripto).

Archivalia van teuten (eind negentiende – begin twintigste eeuw)

Heel zeldzaam zijn de boekhoudkundige archivalia. Er zijn momenteel in de hele teutenregio slechts twee *kasboeken* bekend, namelijk het kasboek van de Deense teutencompagnie uit Luyksgestel (Nederland) en het kasboek van de teutencompagnie Rijcken uit Hamont. Omdat dit Hamontse stuk zo uniek is, wordt een integrale publicatie overwogen met een grondige voorstudie over boekhouding en teutenhandel.

Er zijn momenteel in de hele teutenregio slechts twee kasboeken bekend

Kasboek B (moderne aanduiding door de familie Rijcken) is een lijvig, in perkamentleer ingebonden register (20x16 cm) en telt bijna 400 pagina's, waarvan het grootste gedeelte beschreven werd. Het bevat de jaarrekeningen van de teutencompagnie Rijcken, waarin naast de ontvangsten uit de handel (verkoop) ook de diverse uitgaven (van de crediteuren, de vennoten, aan roerende en onroerende goederen) staan aangegeven. De boekhouding is eenvoudig opgevat. Het kasboek bevat de jaarrekeningen van de compagnie vanaf 1798 tot en met 1826. Toch zijn er enkele hiaten of onduidelijkheden. Zo ontbreken de jaarrekeningen van 1799, 1802, 1803. De jaarrekening van 1813 is in zeer beknopte vorm opgegeven omdat, zoals de boekhouder noteerde, het register 'afwezig' was. Deze tekortkomingen zijn het gevolg van moeilijkheden binnen de compagnie met betrekking tot de opvolging van vennoten.

In het *kasboek B* zijn ook een aantal andere financiële zaken opgenomen, zoals de berekening van het aandeel in de compagnie van inkomende en uitgaande vennoten (de zogenaamde inventaris), de financiële regeling van de rechten van de overleden vennoten ten voordele van de erfgenamen, de rekeningen van de leerjongens en diverse andere financiële verrichtingen met betrekking op de renten op kapitalen en de rekeningen van crediteuren. Kortom, dit *kasboek B* geeft een nauwkeurige en gedetailleerde kijk op de handel van de teutencompagnie Rijcken in het begin van de negentiende eeuw. Het kasboek heeft een grote betekenis voor de teutengeschiedenis van de hele regio. Uit verspreid onderzoek blijkt immers dat de boekhouding die door de compagnie Rijcken gehanteerd werd ook bij de andere compagnieën gebruikelijk was.¹⁰

10 In bijlage hebben we een fragment uit het *Kasboek B* van 1824 integraal weergegeven.

(On)roerend erfgoed

De herinnering aan de teuten is in Noord-Limburg nog zeer levendig. Roerend erfgoed van teuten is weinig bewaard of ongekend. In enkele regionale musea of bij heemkundige kringen zijn bewaard: weegschaaltjes om de pasmunt te verifiëren, de unieke teutenzak van Ballings (dit is een opbergzak voor het afleveren van goederen huis aan huis), tientallen bewaarde teutenstokken (dit zijn wandelstokken waarin een sabel verborgen zat om zich onderweg te beschermen), gerief van een snijder: onder andere een mes en een priem, stalen van textielproducten en uiteraard de reeds besproken archiefstukken.

Wellicht onder Hollandse stedelijke invloed investeerden veel rijke textielteuten sedert 1850 in herenhuisen. Van deze *Teutenhuizen* met opvallende gevels in stucwerk en luxueuze interieurs, zijn er vooral in Hamont, Sint-Huibrechts-Lille en Eksel nog tientallen bewaard. Toch zijn deze burgerlijke woningen niet exclusief door teuten gebouwd. Ook andere beroepen, zoals die van notaris,

Het voormalige teutenhuis Feyen in Hamont

brouwer of lokale (groot)handelaar, waren in staat om te concurreren met de teuten. Onrechtstreeks is de invloed van teuten nog merkbaar in het soms nog bewaard industrieel erfgoed. Teuten belegden tijdens de eerste fase van de industrialisering van Noord-Limburg in lokale molens, stokerijen, brouwerijen, kaarsenfabrieken, enzovoort. Teuten waren ook dikwijls erg vrijgevig wanneer er een school of kerk gebouwd of hersteld moest worden. Teuten schonken in het bijzonder veel aan hun lokale kerk, onder de vorm van liturgische voorwerpen, kerkmeubelen, schilderijen en glasramen.

Immaterieel erfgoed

In tegenstelling tot het gebrek aan roerend erfgoed is er over de teuten en hun handel heel wat immaterieel erfgoed bewaard. De teuten spraken immers op diverse terreinen tot de verbeelding van buitenstaanders. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw werden bij nazaten van teuten tientallen interviews afgenomen, die jammer genoeg slechts gedeeltelijk in heemkundige artikels werden verwerkt. Zeer actief waren de adjunct-conservator van Bokrijk, Frans van Winkel uit Eksel en de onderwijzer Jozef Cuyvers uit Kleine-Brogel. In 1982 konden wij zelf nog een relaas optekenen van een bevoorrechte getuige in Hamont, waar de teutenhandel het langst standhield.

Boeiend is de inblik in het dagelijks leven van de teuten Jef Spaas en Paulus Lenders in het Nederlandse Schalwijk rond 1880. Iedere dag tussen 8 en 8.30 uur vertrokken ze met stalen en lappen, én met hun boterhammen op zak. 's Avonds keerden zij telkens terug naar de winkel. 's Zondags kreeg de winkel bezoek van de boeren uit de streek en werd koffie geserveerd. In Gouda kreeg Jef Spaas zo'n 100 koffiedrinkers over de vloer. De teuten trokken met de 'ellestok' waaraan een pak bevestigd was de boer op. Jef Spaas hield er een scheve rug aan over. De lokale bevolking noemden hen daarom ook pakmannen (Paulus Lenders heette bij de Hollandse boeren gewoonweg 'Paulus de Pak').

Veel werk werd overgelaten aan de teutenknechten die met de kruitwagens, met paard en wagen en ook wel eens met de fiets de bestellingen bij de klanten afleverden. Ook de teuten zelf trokken op die wijze naar hun klanten. De teut ging om de twee à drie weken bij dezelfde klanten langs met goede koopwaar en genoot groot vertrouwen. Hij verkocht er spullen die hij bij zich had en noteerde bestellingen voor later. De klanten waren bijna uitsluitend boeren – dagloners vormden een te groot risico binnen hun kredietsysteem. In een ‘carnetje’ hield de teut de rekeningen van de klanten bij. Er werd lang krediet toegestaan: 3 tot 6 maanden, tot zelfs 1 jaar. Contantbetalers waren uitzonderlijk. De teuten verspreidden in deze vaak nog krantenloze tijden ook allerlei nieuwtjes uit de streek. De teuten lieten zich ook goed informeren over de familiale toestand van hun klanten. Wanneer bijvoorbeeld een dochter op trouwen stond, was het evident dat de teut met een extra voorraad ‘even’ langs kwam.

De teuten lieten zich ook goed informeren over de familiale toestand van hun klanten

Een aantal bijzondere handsgewoonten van de teuten werden in de negentiende eeuw door *toeristen*, journalisten of gelegenheidsschrijvers verkeerd begrepen. Op die manier ontstond de mythe van de zigeunerafkomst van de teuten. De volgende stap waarbij teuten als misdadige sjacheraars werden voorgesteld was snel gezet. Het feit dat de teuten op het eerste zicht een vrij afgezonderde sociale groep vormden, maakte hen voor oningewijden verdacht. Niets is echter minder waar. Vandaag nog weet menig volkskundige in Vlaanderen de teuten te typeren als weinig betrouwbare marktkramers en wijst men op ‘gelijkaardige’ groepen in Zele of Roeselare (de ‘Nieuwmarktenaars’). Debet hiervoor is de beeldvorming die door de negentiende-eeuwse romanicus Ecrevisse is verspreid.

In 1842 schreef de uit Nederlands-Limburg afkomstige vrederechter Pieter Ecrevisse een hoogromantisch boekje onder de titel *De Teuten*. Wie de moeite doet om dit boekje te lezen, herkent er onmiddellijk een bokkenrijdersverhaal in. Drossaard Clercx uit Overpelt speelt de strenge doch rechtvaardige onderzoeksrechter. De teuten worden uiteindelijk allemaal voor het gerecht gedaagd en veroordeeld. Waarom Ecrevisse de teuten zo zwart afschilderde, is nog steeds onopgehelderd. Als Limburger moet hij zeker op de hoogte zijn geweest van de ware aard van de teuten. Rond 1900 dacht men zelfs dat Ecrevisse uit wraak, omdat hij niet benoemd was tot vrederechter van Achel, de teuten als bokkenrijders afschilderde.¹¹

Omdat het boekje ‘De Teuten’ sterk verspreid was in de volksbibliotheken van Vlaanderen en veel keren herdrukt werd, bleef dit negatieve beeld over de teuten hardnekkig stand houden. In veel bloemlezingen of volkskundige studies kan men nog steeds de invloed van Ecrevisse bemerken. Welters’ zeer gewaardeerde *Limburgsche Legendes, sagen, sprookjes en volksverhalen* uit 1875 bevat het verhaal van ‘De aanslag der Teuten op Daniëlsweert (1787)’!

Veelzeggend is ook de studie van een andere bekende volkskundige Jacques Sinninghe, in 1978 uitgegeven: *Verhalen uit het land der Bokkenrijders en der Teuten*. De taalkundige en Vlaamse voorman Jan Frans Willems bracht aan de lokale naam en faam van de teuten misschien nog meer schade toe. Uit infor-

11 Zie voor dit onderwerp de uitputtende studie van J. Mertens, *Onder invloed van Jan Frans Willems en Pieter Ecrevisse* (Uitgave Erfgoed Lommel), Lommel 2011.

matie van derden vatte hij de stelling op dat de teuten een geheimtaal spraken, een soort van bargoens of dieventaal. Ook ging hij ervan uit dat de teuten verwant waren met zigeuners. Omdat Willems zijn studie in een veelgelezen wetenschappelijk tijdschrift publiceerde, werd zijn visie zelfs tot het midden van de 20ste eeuw blindelings overgenomen door historici en volkskundigen.

Ere-inspecteur Juliaan Melchior uit Hasselt was de eerste onderzoeker die in 1915 komaf maakte met het negatieve beeld over de teuten.¹² Nadien onderzocht archivaris Mathieu Bussels in een aantal degelijke artikels de correcte toedracht van de teuten. Maar ook hij was niet vrij te pleiten van enige subjectiviteit. Ooit noemde hij de teuten: de Kempense adel. Dit beeld is in de laatste decennia sterk genuanceerd door de diepgaande studies van Roger Knaepen en vooral van Jef Mertens.

De populariteit van de teuten, die al sinds WO I niet meer bestaan, uit zich in namen als de teutenroute, de Teutenstraat, de carnavalsvereniging 'De teutepeuters in Hamont', de teutenexpress (de sporadische openstelling van personenvervoer over de IJzeren Rijn tussen Neerpelt en Weert in de jaren negentig), het culinaire teutenbier, de teutenvlaai, de teutenmarkt, enzovoort. De koper-teuten hebben meer dan hun soortgenoten, de textielteuten of snijders, tot de verbeelding gesproken. Het eerste standbeeld van een (koper)teut, ontworpen door Peter Roovers, werd in Luycxgestel onthuld. De romantrilogie *Herberg De drie Teuten* van Arie van der Lugt uit 1973 is een echte streek- en boerenroman die het leven van de koperteuten en de belevenissen van enkele gezinnen in de Brabantse Kempen beschrijft. Van dezelfde auteur verscheen in 1971 een mooie novelle onder de titel *De koperteuten*.¹³ In Belgisch Limburg werden standbeeldjes van teuten ontworpen en geplaatst in Lommel en Hamont. In de Noord-Limburgse toeristische centra worden verkleinde modellen van teutenbeelden te koop aangeboden.

12 Zie L. Van de Sijpe, 'Briefwisseling aan Juliaan Melchior voor zijn studie De Teuten', Hasselt 1915, *Limburg-Het Oude Land van Loon* (ter perse)

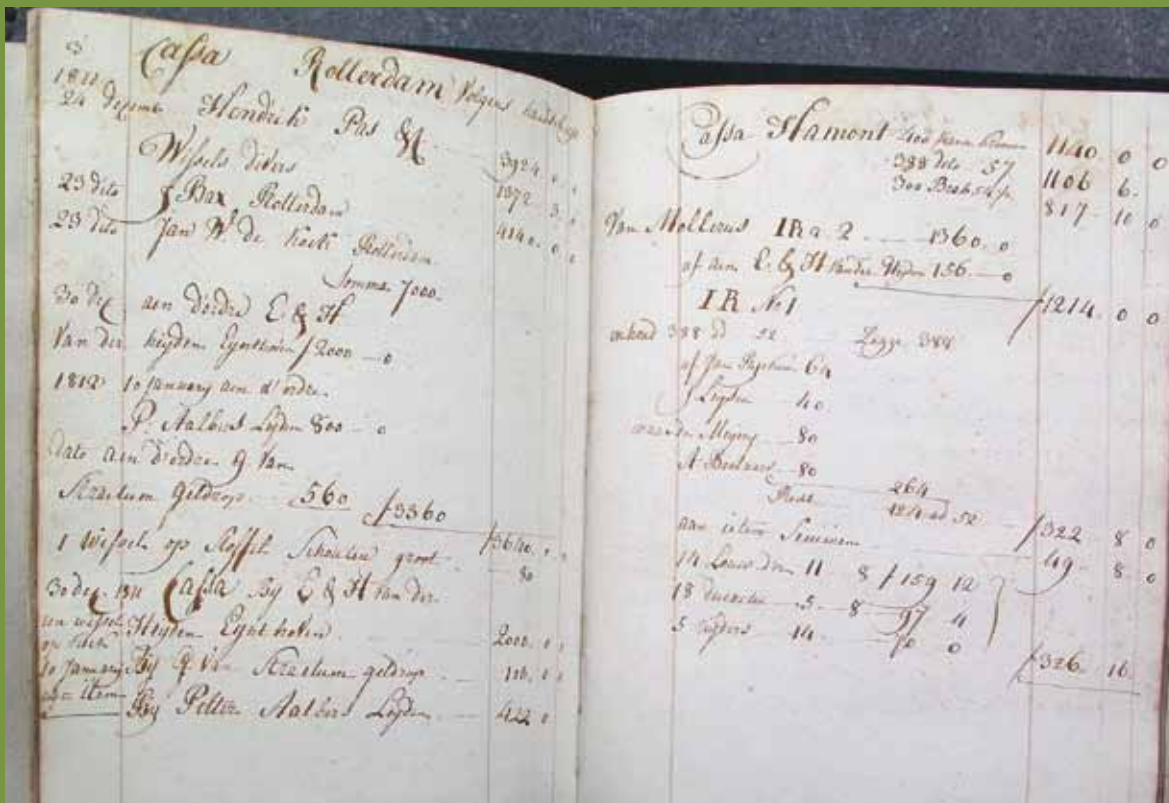
13 A. Van der Lugt, *De drie Teuten* (Kampen 1997) en idem, *De koperteuten* (s.l. 1971).

Het teutenbeeld in Hamont

Besluit

Het is opvallend hoe nu nog in Vlaanderen een verkeerd beeld wordt opgehangen over de teuten. Merkwaardig genoeg heeft dat te maken met de periode van de Romantiek rond 1850, toen de teuten onterecht als dievenbenden werden voorgesteld. Het materiële erfgoed, hoewel beperkt voorhanden, kan dit negatieve beeld in sterke mate ontcrachten. Een aantal studies heeft inmiddels het belang van de teutenhandel, zelfs in Europees perspectief, verduidelijkt. Alleen werd dit nog niet voldoende vertaald op het Vlaamse niveau. Voor het verder onderzoek over teutenhandel liggen nog heel wat documenten verborgen bij de nazaten van teutenfamilies of in buitenlandse archiefdepots.

Uittreksel uit het kasboek B van de teutencompagnie Rijcken te Hamont (privébezit)

Om enig inzicht te krijgen in de boekhouding van de teuten, volgt hieronder een fragment uit de rekening van 1824. De compagnie Rijcken telde op dat moment 6 leden, de sterkste bezetting in haar geschiedenis. Er werd gerekend in Hollandse gulden. De boekhouder noteerde eerst al het beschikbaar kapitaal dat uitstond bij bankondernemingen of bij compagnieleden. Alle munt werd zorgvuldig geteld en omgerekend naar de Hollandse rekenmunt. In die periode circuleerden immers nog talloze muntsoorten met erg verschillend gehalte en waarde. Bij dit compagniekapitaal werden ook de post crediteuren en de ‘rekeningen’ van de compagnieleden bijgeteld. Onder deze rekeningen verstonde men de kleine privé-uitgaven die de teuten op rekening van de compagnie realiseerden. De boekhouder maakt dan al onmiddellijk de balans op door de uitgaven (‘verschotten’) af te trekken van het bedrijfskapitaal. Het positief saldo in 1824 van 6643 gulden werd in zes parten verdeeld zodat elke compagnon met 1107 gulden naar huis kon gaan.

In een laatste onderdeel van de rekening werd de persoonlijke winst van de compagnieleden bepaald. Sommige leden trokken immers meer rente op dan anderen omdat zij meer kapitaal in de compagnie hadden uitstaan. Anderzijds mocht elk lid vrij bepalen hoeveel hij van zijn winst mee naar huis nam. Uit een grondige studie van het kasboek blijkt dat de meeste teuten erg spaarzaam bleven en het grootste gedeelte van hun winst in het bedrijf investeerden. Zelfs na hun vertrek uit de compagnie werd het privé-aandeel nog geruime tijd in de compagnie gelaten.

Comtante van de compagnie 1824 den 13 december

kassa bij den Heere J.W. de Kok i Rotterdam	f	13570=12=12
bij den Heere H Moll & Zoone		5368
bij den Heere J.P. Smits Endhoven		3000
bij J.J. Simons te Hamont		
406 fr Croone 55	f	1116=10
4 _ dito brabant 53		11=18=8
84 Loui d'ors f 11.3.8	f	938=14
100 ps ad 20 franc f 9.12		960
67 ps ad 10 gl		670
1 zak 5 stuyvers		250
331 ps ad 20 st		331
aan 5 stuyvers		73
4 napolions f 9.9		37=16
in differente hollands spesie		93=13=8
		4482=12=8
Aan de Poel		
207 frans Croone 55	f	569=5
179 ps ad 10 gl		1790
1 ducaat		5=5
aan hollands spesie		28
item aan spesie		5
		2397=10
	f	28818=15=4
Transport van de andere zijde	f	28818=15=4
Komt ons bij H. Meeuwis		628=7
Obligasien d van der Lee		50
P. Lamoese		97=8
Teunis Maas		99
H. van Rij		300
Corstiaan Kok		300
J de Roevill		40
J.P. Frenken te Weert		21=5
		957=13
<i>Rekeningen</i>		
Joseph Leijssen	f	88=2
J.J. Simons		103=16=9
A. Simons		240=6=12
H.W. Rijcken		144=14=4
Willem Rijcken		125=12
Antoon Boelaars		55=5=14
		757=17=7
<i>Totaal</i>		31162=12=11
Bevint zig in comptante Totaal	f	31162=12=11
Bevint zig verschotten te zijn	f	24519=11=5
Dus bevint zig over te zijn	f	6643=1=6
Maakt ieder voor zijn 6de deel	f	1107=3=9

Rekening Joseph Leijssen			88=2=10	
Komt hem nae aftrek zijner rekening			1019=0=15	
	Proeve	f	1107=3=9	
			Dus komt hem	1019=0=15
			Komt hem intrest	6=14
			f	1025=14=15
Rekening J. J. Simons		f	103=16=9	
Komt hem nae aftrek zijner rekening			1003=7	
	Proeve	f	1107=3=9	
			Dus komt hem	1003=7
			Komt hem intrest	128=6
			f	1131=13
Rekening A. Simons		f	240=6=12	
Komt hem nae aftrek zijner rekening			866=16=13	
	Proeve	f	1107=3=9	
			Dus komt hem	866=16=13
			Komt hem intrest	180
			f	1046=16=13
Rekening H.W. Rijcken		f	144=14=4	
Komthem nae aftrek zijner rekening			962=9=5	
	Proeve	f	1107=3=9	
			Dus komt hem	962=9=5
			Komt hem intrest	111=7
			f	1073=16=5
Rekening At Boelaars		f	55=5=14	
Komt hem nae aftrek zijner rekening			1051=17=11	
	Proeve	f	1107=3=9	
			Dus komt hem	1051=17=11
			Komt hem intrest	16
			f	1067=17=11
Rekening W. Rijcken		f	125=12=2	
Komt hem nae aftrek zijner rekening			981=11=7	
	Proeve	f	1107=3=9	
			Dus komt hem	981=11=7

Beredeneerde bibliografie

De recentste publicatie met status-quaestionis over de Teuten vindt men in: Een commercieel fenomeen van formaat: Kempenaars in den vreemde (15de-20ste eeuw), J. Mertens, *De Loonse Kempen. Verzamelde opstellen over het verleden van Noord-Limburg* (Hechtel-Eksel 2009), in het bijzonder pp. 167-227. Uitgebreide literatuurlijst tot 1989, pp. 414-429

Literatuur over Teuten:

- E. Bloemen, *De teutenaanwezigheid in de Noordlimburgse Kempen (einde 18de eeuw)*, licentiaatsverhandeling, Leuven, 1984.
- M. Bussels, 'Eigen aard der teuten', *Miscellanea Gessler, I* (1948) 241-245.
- M. Bussels, 'De Teuten in de geschiedenis', *Het Oude Land van Loon* 12(1957) 169-183.
- A. Hansay, 'Les teutes en pays lossain au XVIIe et XVIIIe siècle', in: *Mélanges G. Kurth, II*, (Liège 1908) 335-342.
- R. Knaepen, *Lommel, de vrijheid en het Teutendorp. Een Kempense grensvlek verloren in de Heide. Bijdrage van de Lommelse schepenprotocollen tot de kennis van de lokale en de economische toestanden tussen 1685 en 1808*, Brussel, 1972.
- W.H.Th. Knippenberg (red.), *De Teuten. Buitengaanders van de Kempen*, Eindhoven, 1974.
- J. Melchior, *De Teuten*, Hasselt 1915 (= J. Melchior, *De Teuten, Limburgsche Bijdragen* 13 (1915) 57-129)
- J. Mertens, *Handel en wandel van de teuten in de Duitse gewesten. Studie van de migratie van "Brabanders" en "Luikenaars" tijdens de 16de – 19de eeuw* (Publikaties van de V.Z.W. Museum Kempenland nr 14), Lommel, 1995.
- J. Mertens, *Kempens kramersvolk in Nederlandse en Rijnlandse gewesten tijdens de 17 de eeuw*, Hechtel-Eksel, 1985.
- J. Mertens, *De vier dorpen van de bank van Pelt (16de-17de eeuw). Bijdrage tot de kennis van de Loonse Kempen en van de teutenhandel*, Overpelt, 1984.
- J. Moormann, *De geheimtalen*, 2 delen, Zutphen, 1934.
- P. Lenders, 'Vrachtvoerders en Teuten. Retourmigranten in de oude Brabantse en Luikse Kempen', *Het Oude Land van Loon* 47 (1992) 167-211
- H. Oberpenning, *Migration und Fernhandel im 'Tödden-System'. Wanderhändler aus dem nördlichen Münsterland im mittleren und nördlichen Europa des 18. und 19. Jahrhunderts*, Osnabrück, 1996.
- W. Reininghaus, *Wanderhandel in Europa*, Dortmund, 1993.
- H. Rickelmann, *Die Tüötten in ihrem Handel und Wandel*, Paderborn, 1976.
- L. Van de Sijpe, 'Schatting van het aantal teuten in Eksel in de 19de eeuw', in *Lei en griffel* 2009, nr 2.
- A. Vanvoorden, 'De Teuten uit onze Belgisch-Limburgse Kempen', *Tijdspiegel* 21(1966) 135-178.
- E. Vliebergh, *De landelijke bevolking der Kempen gedurende de 19de eeuw*, Brussel 1904- Ieper 1906.

Literatuur over teutenarchieven:

- L. Van de Sijpe, 'Nieuwe bronnen voor het Teutenonderzoek', in: *Heemkunde in Vlaanderen. Huldeboek dr. Jozef Weyns*, Winksele, 1992, 208-215.
- L. Van de Sijpe, 'Teuten te Eksel: Het familiearchief van Peeten', *Limburg* 64,1985, 234-236.

Beeldvorming over teuten:

- J. Mertens, *Onder invloed van Jan Frans Willems en Pieter Ecrevisse* (Uitgave Erfgoed Lommel), Lommel, 2011.

Biografie

Luk Van de Sijpe (*1957) werd in 1981 licentiaat in de geschiedenis aan de KU Leuven. Hij is actief in de Limburgse erfgoedsector: Federatie voor Geschied- en Oudheidkundige Kringen van Limburg (voorzitter), Heemkunde Limburg (on-dervoorzitter), Geschied- en Heemkundige kring *De Goede Stede Hamont* (voorzitter) en Centraal kerkbestuur Hamont-Achel (voorzitter). Hij publiceert regelmatig in lokale en bovenlokale historische en heemkundige tijdschriften.

Adres: De Schijf 12, 3930 Hamont-Achel, 011 44 70 07, lukvds@telenet.be

BRASSERIE-RESTAURANT MILANO

29^a, Montagne-aux-Herbes-Potagères, 29^a

(Près des Galeries Saint-Hubert)

BRUXELLES

PIETRO CITTERI

propriétaire

CUISINE ITALIENNE & FRANÇAISE

Dégustation des Vins d'Italie et Etrangers

Diners à prix fixe et à la carte. Plats du Jour 60 c^m.

DINER A 1.15 Bière comprise

1 Potage du jour, 2 Plats, Fromage et Fruits

**Een advertentie uit
1895 voor restaurant
Milano, dat uitgebaat
werd door Pierre
Citteri**

Het serveerde Italiaanse gerechten en wijnen naast een selectie Franse maaltijden en buitenlandse wijnen (Vreemdelingenbureau # 19.182, Stadsarchief Brussel).

Italianen in Brussel rond 1900

Caféhouders, restaurantuitbaters, kruideniers en ijsventers*

Olivier de Maret

Mensen migreren en met hen ook ideeën, gewoonten en voedingswaren. Migranten gebruiken voeding om de band met hun moederland te bewaren en hun eigenheid in hun nieuwe land uit te drukken. Ze nemen daarbij elementen van de keuken van het gastland over, terwijl ze deze keuken ook beïnvloeden. Tijdens dit proces nemen ze ook deel aan het behoud, de transformatie en de constructie van culinair erfgoed.¹ Hoe gaat dat juist in zijn werk? Vertrekkend vanuit de idee dat voeding veel zegt over identiteitsconstructie en culturele uitwisseling, kan het uitstekend worden gebruikt om diepliggende relaties tussen migranten en het gastland te onderzoeken. Dit artikel onderzoekt de Italiaanse winkels, cafés, restaurants en straatventers in Brussel vóór 1914, met als doel het belang van voeding aan te tonen in de constructie van identiteit en de socio-economische integratie van migranten. Het artikel vangt aan met een literatuuroverzicht over migratie en voeding en onderzoekt vervolgens de aanwezigheid en kenmerken van Italiaanse voedingszaken in Brussel rond 1900.

Eten, identiteit en migratie

Socioloog Claude Fischler voert op overtuigende wijze aan dat voeding een sterke factor is bij de constructie van identiteit. Door de daad van het incorporeren – de fysieke en symbolische daad van het voeden – nemen we de eigenschappen over van het voedsel dat we eten, terwijl we zelf deel uitmaken van een (culinair) systeem en tegelijk buiten andere systemen staan.² Historicus Peter Scholliers benadrukt echter dat voedingsgewoonten en identiteit constant herdefinierd worden door taal, gesprekken en verhalen, gebaseerd op individuele en collectieve omstandigheden en behoeften.³ Voedingsidentiteiten zijn het resultaat van ontmoetingen en uitwisselingen die bepaald worden door het verkeer van producten, kennis en mensen.⁴ Voeding, in een context van verregaande mobiliteit zoals bij al dan niet definitieve migratie, krijgt hierdoor zeer uitgesproken connotaties.

In zijn gezaghebbende studie reikt socioloog Manuel Calvo een grondige analyse en conceptualisering aan van de relaties tussen migratie en voedsel.⁵ Hij laat zien dat de voedingsgewoonten van migranten aangeven in welke mate zij geïntegreerd zijn in de gastsamenleving. Dit kan begrepen worden door migranten te situeren in de maatschappelijke, culturele en economische netwerken die hen beïnvloeden. De kenmerken van de gastsamenleving spelen hierbij een belangrijke rol (bijvoorbeeld arbeidsmogelijkheden, wettelijke bepalingen, historische relaties met migrantengroepen, ruimdenkendheid, collectieve voorstellingen), net als die van de migrantengroepen (bijvoorbeeld demografie, socioculturele eigenschappen, socio-economische positie, competenties). Deze

* Mijn hartelijke dank aan Jan De Ceuster voor de vertaling, mijn collega's bij FOST: Peter Scholliers, Anneke Geyzen en Nathalie Parys voor hun opmerkingen, en aan de redacteursraad voor hun vragen en enthousiasme.

1 L. Bienassis, 'Les chemins du patrimoine: de Notre-Dame au camembert', in: A. Campanini, P. Scholliers en J.-P. Williot (red.), *Manger en Europe. Patrimoines, échanges, identités* (Brussel 2011) 46-47; M. Jacobs, 'Van minaret tot imaret - Hoe en waarom de "Ottomaanse" keuken vandaag opgedist', in: FARO. Vlaamse steunpunt voor cultureel erfgoed, *Haremnivals, leeuwenmelk en aubergines. Culinaire erfgoed uit het Ottomaanse Rijk* (Brussel 2009) 8-13.

2 C. Fischler, 'Food, self, and identity', *Social science information*, 27:2 (1988) 277-281.

3 P. Scholliers, 'Meals, food narratives, and sentiments of belonging in past and present', in: P. Scholliers (red.), *Food, drink, and identity. Cooking, eating, and drinking in Europe since the Middle-Ages* (Oxford & New York 2001) 4, 7.

4 A. Campanini, P. Scholliers en J.-P. Williot, 'Identités, aliments et cuisine aux sources d'une Europe alimentaire', in: A. Campanini, e.a. (red.), *Manger en Europe*, 14.

netwerken oefenen ook een invloed uit op de voedingsgewoonten van migranten en kunnen er bijvoorbeeld toe leiden dat een ingrediënt vervangen wordt en een etnisch gerecht zo een andere samenstelling krijgt. Omdat commensaliteit (het samen tafelen) sociabiliteit (of samenhorigheid) bevordert door het collectief delen van voeding, kan de studie van deze gewoonten een instrument vormen om de mate van socialisatie, differentiatie en homogenisering tussen individuen en groepen te evalueren. Het voortbestaan van voedingsgewoonten na migratie versterkt de sociale en culturele betekenis en de transformaties die ze ondergaan, zijn een graadmeter voor socio-economische integratie.

Voortbouwend op deze studies is de interesse in deze onderwerpen de voorbije vijftien jaar gestegen bij historici die de focus legden op voeding als een bouwsteen van identiteit bij migranten. De idee dat we zijn wat we eten, staat centraal in het onderzoek van Donna Gabaccia naar de rol van etnische voeding bij de vorming van Amerikaanse identiteiten in de Verenigde Staten – een land dat bepaald en gemaakt is door immigratie. Ze laat zien dat immigranten vasthielden aan hun voedingsgewoonten omdat deze gewoonten traditionele relaties en sociale verschillen in stand hielden en uitdrukten.⁶ Voedingsgewoonten van weleer worden dus gebruikt om hedendaagse identiteiten in de verf te zetten. Vanuit een vergelijkbaar perspectief benadrukt Hasia Diner de centrale positie van voeding in het (re)construeren van etnische identiteiten. Ze onderstreept de rol die voeding speelde bij de beslissing om te migreren naar de Verenigde Staten en belicht hoe voedselschaarste migranten uit hun geboorteland dreef, en hoe ze naar Amerika gelokt werden door de belofte van een overvloed aan voedsel. Zowel de herinneringen als de voedselrealiteit gaven vorm aan de identiteit van immigranten.⁷

Zowel de herinneringen als de voedselrealiteit gaven vorm aan de identiteit van immigranten

Buiten de Verenigde Staten heeft de studie van migratie en voeding twee baanbrekende werken voortgebracht in het Verenigd Koninkrijk, waarin voeding ook - maar niet enkel - als een *marker* van identiteit wordt behandeld. Het eerste werk is een verzameling van studies onder redactie van Anne J. Kershen, dat de verschillende betekenissen en rollen van '*food in the migrant experience*' bespreekt aan de hand van drie domeinen: geschiedenis, ondernemerschap en gezondheid.⁸ In het tweede deel onderzoekt Panikos Panayi de impact die immigranten gehad hebben op de Britse keuken sinds het Victoriaanse tijdperk.⁹ Beide werken houden de voedingsgewoonten van migranten tegen het licht, maar bevragen en analyseren ook de impact ervan op de gastsamenleving en haar eetcultuur, die tot uitdrukking komt in de voedingszaken die immigranten opstartten.

Commerciële gelegenheden waar voeding geproduceerd, verwerkt, verkocht, opgediend, gekocht en gegeten werd, vormden een omgeving waarin maatschappelijke, culturele, economische en politieke activiteiten zich konden ontwikkelen. Deze voedingszaken liggen halfweg tussen het private en het publieke domein en bieden zo een kijk in de processen van gemeenschapsopbouw, transculturalisatie en in de verbindingen tussen de stad en haar inwoners.¹⁰ In de praktijk boden deze eetgelegenheden arbeidsmogelijkheden aan migranten en dus kunnen we er informatie uit putten over de strategieën die de

5 M. Calvo, 'Migration et alimentation', *Information sur les sciences sociales*, 21:3 (1982) 383-446.

6 D. R. Gabaccia, *We are what we eat. Ethnic food and the making of Americans* (Cambridge, 1998) 51.

7 H. Diner, *Hungering for America: Italian, Irish and Jewish foodways in the age of migration* (Cambridge 2001) 9-10.

8 A. J. Kershen (red.), *Food in the migrant experience* (Aldershot 2002).

9 P. Panayi, *Spicing up Britain. The multicultural history of British food* (Londen 2008).

10 M. R. Forster en M. Möhring, 'Public eating, public drinking. Places of consumption from early modern to postmodern times: introduction', *Food & History* 7:2 (2009) 2. Zie ook S. Bröck, 'Global gourmets: food writing and its fancies of transculturation', in: W. Raussert en R. Isensee (red.), *Transcultural visions of identities in images and texts. Transatlantic American studies* (Heidelberg 2008), 155-167.

migranten volgden om zich aan te passen aan een nieuwe omgeving en over hoe zij op hun beurt hun omgeving beïnvloedden. Dit artikel onderzoekt deze onderwerpen (zakenstrategieën, identiteitsconstructie, en socio-economische integratie) aan de hand van de case van de Italiaanse immigranten en de voedingszaken die ze opstartten tussen het einde van de jaren 1870 en 1914.

Italianen in Brussel rond 1900

Als thuishaven van de administratieve, economische en politieke instellingen bekleedde Brussel een centrale positie in het land en was de stad een bron van werkgelegenheid.¹¹ Ze bood een veilig onderkomen aan mensen die op de vlucht waren voor vervolging, maar ook voor migranten op zoek naar werk waren er tal van mogelijkheden.¹² De stad kende een grote financiële groei en grootschalige stadsingrepen lokten een steeds groter aantal welgestelde burgers naar de stad.¹³ Deze stijgende instroom van kapitaal stimuleerde op zijn beurt de dienstensector die de stadsbewoners van ontspanning voorzag.¹⁴ Het aantal Brusselse cafés, restaurants, hotels en theaters zat in de lift, onder meer door de organisatie van de wereldtentoonstellingen in 1897 en 1910. Door de ontwikkeling van het spoorwegnet werd de stad geleidelijk aan een internationale bestemming voor toeristen en zakenlui.¹⁵ Deze factoren, samen met de centrale geografische positie van België in West-Europa en de belangrijke Noordzeehaven in Antwerpen, waarlangs velen naar Europa en Amerika reisden, lokten migranten naar Brussel.¹⁶

In 1910 was een vierde van alle buitenlanders (61.000 van de 254.000)¹⁷ in België gevestigd in de Brusselse agglomeratie.¹⁸ In totaal maakten ze iets meer dan acht procent uit van de totale bevolking van de agglomeratie (728.910).¹⁹ De komst van deze immigranten was het resultaat van voornamelijk spontane, mobiele en tijdelijke migraties.²⁰ De Italianen die in Brussel aankwamen in significante, zij het bescheiden aantallen, volgden doorgaans de eeuwenoude commerciële routes voor seizoensarbeid die Italië met de rest van Europa verbonden.²¹ Maar hun aantal steeg gevoelig onder druk van de veertien miljoen Italianen die naar West-Europa en Amerika migreerden tijdens de zogeheten massamigratie.²² In België maakten de volkstellingen van 1890, 1900 en 1910 gewag van respectievelijk 1.711, 3.543 en 4.490 Italianen.²³ Nagenoeg de helft hiervan was te vinden in de Brusselse agglomeratie. In 1910 werden hier 1.852 Italianen geteld.²⁴ Van alle buitenlandse inwoners die niet afkomstig waren uit een buurland, waren de Italianen in 1910 de sterkst vertegenwoordigde bevolkingsgroep in Brussel, met 525 personen (330 mannen en 195 vrouwen). Verder telde de stad 15.990 buitenlandse inwoners uit de buurlanden en 158.296 inwoners met de Belgische nationaliteit.²⁵ De meeste Italianen kwamen uit Centraal en Noord-Italië en omschreven zich als straatmuzikant, werknemer in een café, restaurant of hotel, kunstenaar, beeldhouwer, winkelluitbater of venter van voedingswaren of andere producten.²⁶ De meesten onder hen waren arm en leefden verspreid over de stad, terwijl een belangrijke groep zich vestigde in de arme Marollenwijk.²⁷ Hoewel men ook Italianen aantrof in andere gemeenten,²⁸ focus ik me op Brussel omdat de stad het grootste aantal migranten aantrok.

De meest vruchtbare manier om Italiaanse migranten en de voedingszaken die ze opstartten op te sporen, is via hun contacten met het openbare leven. De sporen hiervan zijn terug te vinden in administratieve, commerciële en journalistieke documenten. Een handig vertrekpunt voor deze zoektocht zijn commerciële adressengidsen van Brussel en haar agglomeratie, evenals een reeks Italiaanstalige kranten die Italianen in Brussel uitgaven voor Italiaanse migranten.²⁹ Ze zijn een bron van advertenties, namen, adressen en activiteiten die te maken hebben met de consumptie van eten en drinken. Ik heb deze namen en

11 Y. Lebicq en M. De Metsenaere, 'Brussel, hoofdstad van België. De groei', in: J. Stengers (red.), *Brussel, groei van de hoofdstad* (Antwerpen 1979) 173.

12 J. Stengers, *Emigration et immigration en Belgique au XIXe et au XXe siècles* (Brussel 1978) 73-75.

13 Y. Lebicq, 'L'urbanisation de Bruxelles aux XIXe et XXe siècles (1830-1952)', in: *Villes en mutations, XIXe-XXe siècles. Actes du 10e colloque international. Spa, 2-5 septembre 1980* (Brussel 1982) 384.

14 P. Scholliers, *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België* (Berchem 1993) 138-141.

15 M. van Meerten, 'De Brusselse Jonction: De lange weg van utopie naar werkelijkheid', in: S. Jaumain (red.), *Bruxelles et la Jonction Nord-Midi* (Brussel 2004) 34-35.

16 Lebicq en De Metsenaere, 'Brussel, hoofdstad', 174-175.

17 Buitenlanders maakten ongeveer drie procent uit van de totale bevolking van het land. Stengers, *Emigration et immigration*, 69-70, noot 141.

18 De Brusselse agglomeratie verwijst naar de historische gemeente (en stad) Brussel en veertien aangrenzende gemeenten. Tenzij anders aangeduid, verwijst de benaming Brussel naar de historische en centrale gemeente die ruwweg afgebakend wordt door het tracé van de middeleeuwse omwalling van de stad.

19 Ville de Bruxelles, *Les recensements de 1910* (Brussel 1912) 21.

20 Stengers, *Emigration et immigration*, 4, 69-73.

21 Pierre Milza, *Voyage en Ritalie* (Paris 2004) 20-27.

22 Naar schatting 44 procent trok naar West-Europa en 55 procent migreerde naar het Amerikaanse continent (31 procent hiervan ging naar de Verenigde Staten). D. R. Gabaccia, *Italy's Many Diasporas* (Seattle 2000) 4.

23 M. Dumoulin, 'Hommes et cultures dans les relations italo-belges, 1861-1915', *Bulletin de l'institut historique belge de Rome* 52 (1982) 352.

24 *Ibidem*, 356.

25 Ville de Bruxelles, *Les recensements*, 69.

26 F. Stas, *Petits commerçants, colporteurs et artisans italiens à Bruxelles, 1892-1929* (licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, 1999) 11-14, 26-27.

27 *Ibidem*, 19-21.

28 Een paar straten in de omgeving van het Noordstation, tussen de gemeenten Sint-

adressen vergeleken met de gegevens uit de Brusselse politiearchieven, met name de registratiedossiers van het Vreemdelingenbureau en de dossiers waarin voedselvergunningen uitgereikt worden voor commerciële activiteiten. Zo heb ik 29 Italiaanse cafés, 8 restaurants en 7 kruidenierszaken in het Brusselse tussen 1880 en 1914 weten te identificeren.³⁰ Hiervan zal ik de meest populaire en gedocumenteerde voedingszaken analyseren. Daarnaast richt ik me ook op de Italiaanse ijsventers, aangezien zij door hun ambulante beroep het meest zichtbare uithangbord vormden van de Italiaanse migratie in Brussel.

Eten, drinken en italianità

De belangrijkste commerciële activiteit van Italiaanse cafés in de hoofdstad was de verkoop van alcoholische en niet-alcoholische dranken voor consumptie ter plaatse of om mee te nemen. Ze dienden ook vaak maaltijden op en waren actief als kleinhandelszaken en gastenverblijven.³¹ Ze waren gevestigd op verschillende plaatsen in de stad. In de ligging en de producten die er verkocht werden, waren ook klassenverschillen merkbaar. Cafés waren veruit het meest voorkomende type voedingszaak dat Italianen in Brussel opstartten. Officieel werden ze gerund door mannen. Je vond ze in het stadscentrum in de straten rondom de Grote Markt, waar traditioneel voedingszaken zoals slagerijen, bakkerijen, kruidenierszaken, en wijnhandels gevestigd waren.³² Hoewel hun klanten moeilijk te identificeren vallen, bevatten de politieverlagen waardevolle informatie.

Een van de meest prestigieuze cafés was in handen van de succesvolle voedingsindustriële Francesco Cirio (*1836 Nizza Montferrato, Piemonte - †1900 Rome, Lazio). Hij vestigde zijn café naast het beursgebouw in de Beursstraat 18-20, in het financiële centrum van Brussel.³³ Deze *Dégustation de vins d'Italie* opende zijn deuren in 1886 en maakte deel uit van een Europees netwerk van kleinhandels en salons die op geregelde tijdstippen bevoorrad werden door koeltreinen.³⁴ Het is de laatst overblijvende Cirio-vestiging in Europa en de enige Italiaanse voedingszaak in Brussel die tot op de dag van vandaag bestaat. Het etablissement stond bekend voor zijn Italiaanse wijnen en likeuren en verkocht ook 'des pâtes d'Italie, des conserves alimentaires Cirio: légumes, sardines, thon' evenals 'des légumes, des fruits, des œufs, des marrons'.³⁵ Het fungeerde waarschijnlijk als een prestigieuze vitrine van Italiaanse voeding in Brussel en was daarmee eerder een uitzondering te midden de meer bescheiden Italiaanse cafés.

Gezien het eerder luxueuze aanbod had Cirio een divers maar gegoed cliënteel. Een representatiever voorbeeld van de gewone Italiaanse bevolking in Brussel was het *café Cremonesi* (zoals het genoemd werd in de politieverlagen). Dit café werd 'presque exclusivement fréquenté par des Italiens'³⁶ en serveerde dranken en maaltijden. François Cremonesi (*1854 Milaan, Lombardije) opende het café in 1895 in de Gasthuisstraat 17. De overheid dacht dat het een ontmoetingsplaats was van anarchisten en plaatste het onder politiebewaking.³⁷ Dergelijke maatregelen waren normaal voor die tijd, omdat Italiaanse migranten vaak aanzien werden als politieke dissidenten met socialistische of anarchistische overtuigingen.³⁸

Joost-Ten-Node en Schaarbeek, stonden ook bekend voor hun Italiaanse bevolking. Hiervan bestaat echter enkel fragmentarisch bewijs. Dumoulin, 'Hommes et cultures', 375; Franz Fischer, *Écrit sur le sable (50 ans de journalisme)* (Brussel 1947) 104.

- 29 *Annuaire officiel du commerce et de l'industrie de Bruxelles et des communes limitrophes* (Brussel 1880-1891). *L'eco d'Italia*, 27 september 1908; *La verità*, 30 november 1901; *La voce d'Italia*, 1 januari 1909; *La voce d'Italia*, 10 Januari 1909; *La voce d'Italia*, themanummer januari 1909; *La voce d'Italia illustrata*, 30 september 1911.
- 30 O. de Maret, 'Les débits de boissons, restaurants et commerces alimentaires italiens à Bruxelles avant la première guerre mondiale', in: A. Morelli (red.), *Recherches récentes sur les Italiens en Belgique* (Brussel), ter perse (2012).
- 31 R. Ankaert, 'Les cabaretiers-cafetiers à la fin du XIXème siècle', in: G. Kurgan-Van Hentenrijk en S. Jaumain (red.), *Aux frontières des classes moyennes. La petite bourgeoisie belge avant 1914* (Brussel 1992) 29-42.
- 32 P. Scholliers, 'The diffusion of the restaurant culture in Europe in the nineteenth century: the Brussels connection', *Food & History* 7:2 (2009) 48.
- 33 Stadsarchief Brussel (verder SAB), Politiearchief (verder PA), Doos rood (verder Dr) 20, Débits de Boissons (verder DB) 8-896, 25 oktober 1884.
- 34 'Salon de dégustation de la Société anonyme agricole Cirio à Bruxelles', *Le globe illustré*, 5 december 1886, 113.
- 35 'Pasta uit Italië, voedingsconserven van Cirio: groenten, sardines en tonijn' evenals 'groenten, fruit, eieren, kastanjes'. *Ibidem*, 113.
- 36 'Bijna uitsluitend bezocht door Italianen'.
- 37 SAB, PA, Dr 38, DB, 9-57, 28 januari 1895; SAB, Vreemdelingenbureau (verder VB) 46.848, 17 februari 1903; SAB, PA, VB 30.190, 14 oktober 1898; SAB, PA, VB 46.198, 13-14 december 1902.
- 38 Dit blijkt uit de vele politieverlagen.

De overheid dacht dat het een ontmoetingsplaats was van anarchisten

Tekening gepubliceerd in de *Globe illustré* (Brussel, 5 december 1886, 118, Stadsarchief Brussel) die het interieur van wijnhuis Cirio voorstelt, in de Beursstraat 18-20. Achter de toog staan flessen en glazen opgesteld die zichtbaar waren vanaf de straat (links). Rijke mannen en vrouwen werden bediend in een zaal achterin het salon, waar ze konden genieten van een glas wijn, vermut, champagne of likeur (rechts).

In de buurt van het café, in de Beenhouwersstraat 50, baatte een voormalige ijsventer genaamd Michel Bianconi (°1866 Pavia, Lombardije) een zuivelwinkel uit, waar ook maaltijden en dranken geserveerd werden. Hoewel de vaste klandizie uit gewone Italianen (straatventers, straatmuzikanten, hotelpersoneel) bleek te bestaan, vermeldde een politieverlag dat 'les jeunes gens de la ville, des enfants s'y rendent pour consommer de la crème à la glace'.³⁹ Ook deze zaak stond onder politiebewaking om politieke redenen.⁴⁰ In vele van deze drinkgelegenheden werden soms ook voedingswaren verkocht, zoals in het populaire café van Guido Vitta (°1863 Bologna, Emilia), dat wijn en bier serveerde en 'produits d'Italie' verkocht.⁴¹

Dat er zich onder de Italiaanse voedingszaken zoveel cafés bevonden, kan verklaard worden doordat dergelijke zaken veel mogelijkheden boden en relatief gemakkelijk waren om op te starten.⁴² Je vond zowel zeer eenvoudige als uiterst chique cafés en aan de producten die ze verkochten kon je zien op wat voor klanten ze mikten. Opvallende kenmerken van deze cafés zijn de verwijzingen naar Italië en Italiaanse steden in de namen van deze voedingszaken, de nadruk op de wijnverkoop, en het exclusieve gebruik van het Frans (geen Italiaans of Nederlands) in namen en advertenties. De meeste cafénamen alludeerden op de geografische herkomst van de eigenaars. De wijn en producten die te koop werden aangeboden bevatten specifieke, plaatsgebonden beelden van

39 'De jongeren uit de stad, kinderen komen er roomijs eten'.

40 SAB, PA, VB 28.138, 05 en 11 oktober 1898.

41 'Voedingswaren uit Italië'. SAB, PA, Dr 58, DB 9-541, 31 juli 1893; SAB, PA, VB 11.567, 30-31 oktober 1892.

42 Ankaert, 'Les cabaretiérs-cafétiérs', 33.

italianità (Italiaansheid, Italiaanse identiteiten) gericht op klanten. Het Frans was niet enkel de Europese *lingua franca* in de negentiende eeuw, maar ook de taal van de bourgeoisie die het economische leven in Brussel domineerde.⁴³ Door deze taal doelgericht aan te wenden, pasten de Italianen zich aan de socio-economische structuren van de stad aan en mikten ze op een beter gestelde en bredere groep klanten dan die van de Italiaanse immigranten.

De meeste cafénamen alludeerden op de geografische herkomst van de eigenaars

Het gebruik van het Frans was ook een handelsmerk van Italiaanse restaurants in de hoofdstad en weerspiegelde de internationale predominantie van het Franse gastronomische model.⁴⁴ Bovendien lag Brussel dicht bij Parijs, waar het restaurant voor het eerst verscheen.⁴⁵ Tussen 1891 en 1900 verdubbelde het aantal restaurants in Brussel.⁴⁶ Ook Italianen openden restaurants, die dan wel Italiaanse gerechten en wijnen serveerden. Op die manier creëerden zij een gastronomisch beeld van de Italiaanse keuken en *italianità*. Net zoals de cafés verkochten ook restaurants dranken en maaltijden om mee te nemen. François Caputi (*1859 Sant'Angelo dei Lombardi, Campania) opende zijn *Au volcan de Naples* in 1894 in de Beenhouwersstraat 33. Voordien baatte hij in nummer 32 op het Sint-Katelijneplein een kruidenierszaak uit, waar hij 'véritable huile d'olive d'Italie, des macaronis & pâtes de Naples, vins, fromages, fruits de toutes saisons & conserves d'Italie' verkocht.⁴⁷ Hij bleef macaroni, olijfolie en conserven verkopen in zijn *Restaurant italien* waar de klanten 'de midi à 3 heures' terechtkonden voor een 'diner à 1.25,⁴⁸ potage, 2 plats viande ou poisson, légumes, dessert, service à la carte, dégustation de vins d'Italie et de France'.⁴⁹ Het restaurant bevond zich vlak bij de prestigieuze Sint-Hubertusgalerijen naast de Grote Markt en bleef laat open om klanten te lokken wanneer ze de nabijgelegen opera's en schouwburgen verlieten.⁵⁰

Pierre Citteri (*1868 Abbiategrosso, Lombardije) bood een vergelijkbaar menu aan. Hij runde in 1895 het *Restaurant Milano* in de Warmoesbergstraat 29a en stelde 'cuisine italienne & française, dégustation des vins d'Italie et étrangers' voor.⁵¹ *Hôtel-Restaurant Italia* van Pietro Serugeri (*1867 Milaan, Lombardije) bood in 1908 meer van hetzelfde aan: 'vins d'Italie & français' en 'cuisine italienne, française et belge'.⁵² Italianen werkten in deze en andere restaurants ook als koks en obers.⁵³ De meest prestigieuze restaurants volgden hun Franse tegenhangers en mikten op een welgestelde klandizie. Toch richtten steeds meer restaurants zich op klanten met een verschillend budget. De Italianen gebruikten het label 'restaurant' om rijke klanten te lokken (zie afbeelding 3), maar serveerden betaalbare menu's (bijvoorbeeld 1,25 fr.). Het gebruik van dit label impliceerde een zekere verwantschap met het Parijse origineel⁵⁴ en diende waarschijnlijk ook om Italiaans eten veilig en aantrekkelijk te maken voor Brusselse restaurantgangers. Hoewel het vooralsnog moeilijk is om na te gaan welke klanten deze restaurants over de vloer kregen, wijzen de elementen die hier voorgelegd worden op een ruimere doelgroep dan enkel Italianen.

Naast cafés en restaurants baatten Italianen ook kruidenierszaken uit, die kleinhandel combineerden met drankenhandel. In 1897 opende Victor Ballinari (*1864 Forlimpopoli, Emilia) in de Ruisbroekstraat 68a een kleinhandel die geïmporteerde voedingswaren uit Italië verkocht. In een zeldzame blik op gender-

43 E. Gubin, 'L'emploi des langues au XIXe siècle. Les débuts du mouvement flamand', in: J. Stengers (red.), *Bruxelles. Croissance d'une capitale* (Antwerpen 1979) 235-241.

44 A. B. Trubek, 'Comment les chefs français ont diffusé la haute cuisine dans le monde au XIXe siècle', in: F. Hache-Bissette en D. Saillard (red.), *Gastronomie et identité culturelle française. Discours et représentations XIXe-XXIe siècles* (Parijs 2009) 123-139.

45 R. Spang, *The invention of the restaurant: Paris and modern gastronomic culture* (Cambridge, 2000) 1-11.

46 Scholliers, 'The diffusion', 60.

47 'Echte Italiaanse olijfolie, macaroni, en pasta uit Napels, wijnen, kazen, fruit van alle seizoenen en conserven uit Italië'.

48 Het gemiddelde dagloon van een fabrieksarbeider in België bedroeg 3,26 frank in 1896. P. Scholliers, 'Industrial Wage Differentials in Nineteenth-Century Belgium', in: Y. S. Brenner e.a. (red.), *Income distribution in historical perspective* (Cambridge 1991), 106.

49 'Van 's middags tot 3 uur 's nachts [:] maaltijd aan 1,25 [Fr.], soep, twee vleesgerechten of vis, groenten, dessert, à la carte, [en] wijnen uit Italië en Frankrijk'.

50 SAB, PA, VB 11.939; SAB, PA, Dr 58, DB 9-868, 30 november 1893; SAB, PA, Dr 58, DB 9-732, 25 oktober 1894.

51 'Italiaanse & Franse keuken [en] wijnen uit Italië en elders'. SAB, PA, VB 18.795; SAB, PA, Dr 38, DB 9-871, 12 november 1895; SAB, PA, Dr 38, DB 9-999, 6 januari 1896.

52 'Italiaanse & Franse wijnen', 'Italiaanse, Franse en Belgische keuken'. SAB, PA, VB 31.818; *L'eco d'Italia*, 27 september 1908, 4.

53 Scholliers, 'The diffusion', 56.

54 *Ibidem*, 45-68.

Een gezamenlijke advertentie voor het Italiaans restaurant van Morlacchi (linksboven) en de nabijgelegen schoenenwinkel uitgebaat door Tamburini (rechtsonder). De tekening bovenaan stelt het restaurant voor, met op de achtergrond de toren van het stadhuis op de Grote Markt (L'Eco d'Italia, 27 september 1908, 4, Stadsarchief Brussel).

relaties en de arbeidsverdeling op de werkvloer stond er in een politieverslag te lezen: 'la femme s'occupe du débit en détail tandis que lui même est installé avec une échoppe dans l'entrée de cave de la maison donnant sur le trottoir où il travaille comme cordonnier savetier' (het beroep dat hij had beoefend in Italië).⁵⁵

Een krantenadvertentie uit 1908 informeert de klant dat *Maison V. Ballinari* zich bezighoudt met de 'importation directe de produits d'Italie, gros & détail, parmesans extra, saucissons de Milan, macaronis de Naples, spécialités de vins de Piémont et Chianti, pâtes de Gênes et aux œufs, huile d'olive de Lucca'.⁵⁶

55 'Zijn vrouw staat aan de kassa terwijl hij een kraampje uitbaat voor de ingang van de kelder die uitgeeft op het voetpad, waar hij als schoenmaker werkt'. SAB, PA, VB 26.108.

56 'Rechtstreeks geïmporteerde voedingswaren uit Italië, groot- en kleinhandel, oude Parmezaanse kaas, Milanese salami, wijnen uit Piemonte en de Chiantistreek, pasta uit Genua en pasta gemaakt van eieren, [en] olijfolie uit Lucca'. *L'Eco d'Italia*, 27 september 1908, 4.

Importation directe de Produits d'Italie
GROS DÉTAIL

Parmesans extra, Saucissons de Milan, Macaroni de Napels
Spécialité de Vins de Piémont et Chanti
Pâtes de Gênes et aux œufs, Huile d'Olive de Lucca

Médaille d'Argent Exposition Bruxelles 1904

Maison V. Ballinari

68, rue de Ruysbroeck *35, Digue de Mer, 35*
BRUXELLES **MIDDELKERKE**

Envoi en province — On porte à domicile.

Maison V. Ballinari importeerde rechtstreeks voedingsproducten uit Italië en bezat twee winkels: een in Brussel en een aan de kust. Het was gespecialiseerd in de groot- en kleinhandel van kaas, salami, wijn, pasta en olijfolie. (L'Eco d'Italia, 27 september 1908, 4, Stadsarchief Brussel).

De winkel van Ballinari moet veel succes gehad hebben aangezien hij gelijkaardige advertenties plaatste in andere Italiaanse kranten. De relatieve nabijheid van Italië en de ontwikkeling van het spoorwegtransport maakte de import van voedingswaren mogelijk en bracht Italië dichterbij Brussel. Zoals dit voorbeeld illustreert, werd er specifiek en uitdrukkelijk verwezen naar *italianità* via voeding. Hieruit kan afgeleid worden dat de handelaar gebruik maakte van de link die de burgers (Italianen en anderen) legden tussen de producten en Italië, of een dergelijke link tot stand wilde brengen.

Naast deze sedentaire activiteiten waren er in de stad ook Italianen die op straat met voedingswaren leurdren – haast uitsluitend roomijs. De meeste van deze straatventers waren arm en woonden in de Marollenwijk.⁵⁷ Ze hadden een klein startkapitaal nodig en de opbrengst was variabel. De verkoop van roomijs was een seizoensgebonden activiteit die ze in de winter vervingen door de verkoop van warme wafels, geroosterde kastanjes of nougat. Tijdens de koudere maanden van het jaar legden de ijsventers zich toe op andere bezoldigde activiteiten of bleven werkloos en gingen bedelen.⁵⁸

57 SAB, PA, VB 8.697, 'Liste des Italiens vivants de mendicité', 1 maart 1899.

58 Stas, *Petits commerçants*, 60-61.

Beeldjesverkoper, straatmuzikant en ijsventer waren de meest populaire straatberoepen bij Italiaanse immigranten aan het eind van de negentiende eeuw. Wie een van deze beroepen uitoefende, had doorgaans al deze activiteiten ooit al eens beoefend, omdat ze onderling verwisselbaar waren. Gustave Abeels –

een autoriteit op het vlak van de Brusselse volkskunde – schrijft dat de roomijskarretjes eruitzagen als ‘luxurieuses charrettes merveilleusement sculptées, agrémentées de cuivres torsadés et joliment décorées de motifs peints. Elles coûtaient une petite fortune et les marchands de crème glacée, Italiens pour la plupart, n’étaient pas des pauvres’.⁵⁹ Deze beschrijving wijst erop dat er verschillende categorieën bestonden onder de ijsventers. Sommigen waren zelfstandig, relatief arm, en werden vaak opgepakt voor bedelarij. Anderen waren welgesteld en konden personeel in dienst nemen.⁶⁰

Uit de politieverlagen blijkt dat een relatief gegoede venter tussen de vier en zes frank per dag kon verdienen (zijn gezin kon een bemeubelde kamer huren voor twaalf frank per maand).⁶¹ Het roomijs werd bereid met ‘du lait, du sucre blanc, des oeufs, de la farine et de la vanille. Pour la glace au citron, on ajoutait un peu d’acide citrique, pour la crème rose, un peu de colorant’.⁶² Bij mooi weer zetten ze hun duwkarren in de buurt van druk bezochte parken en pleinen.⁶³ Anderen duwden hun kar langs de belangrijkste pleinen en lanen van de stad tussen het Zuidstation en de Noordstation.⁶⁴ Volgens de verslagen arriveerden er tussen 1898 en 1899 46 gezinnen van roomijsmakers en -verkopers in Brussel. Velen van hen maakten deel uit van een migratiegolf uit San Vincenzo al Volturno in de centrale regio Molise.⁶⁵ In een politieverlag stond te lezen dat kinderen al vanaf hun veertiende als roomijsverkoper werkten en een heel gezin konden onderhouden.⁶⁶ Door roomijs te verkopen op straat toonden deze Italianen een minder glansrijk beeld van *italianità* dan datgene wat je in de restaurants en cafés kon zien, maar het bereikte wel een grotere groep mensen.

Kortom, het eten en de dranken die verkocht werden in Italiaanse cafés, restaurants en kruidenierszaken belichaamden een internationale en kosmopolitische versie van de Italiaanse keuken. De *italianità* werd uitgedragen door een mix van voedingswaren en gerechten met stedelijke identiteiten (zoals olijfolie, pasta en kaas) en nationale identiteiten (vooral wijn en conserven). Dit model geleek op het ‘nationaal-regionaal’ model dat rond die tijd in Italië voorgesteld werd door Pellegrino Artusi in zijn invloedrijke boek *La scienza in cucina o l’arte di mangiare bene*.⁶⁷ In Brussel was het Italiaanse label van eten, drinken en locatie een belangrijke zakenstrategie en marker van identiteit. Als je voeding als een *système de communication* kan beschouwen,⁶⁸ dan bevatte het adjectief ‘Italiaans’ specifieke (maar waarschijnlijk verschillende) beelden en realiteiten voor de zenders (de uitbaters en handelaars) en de ontvangers (de klanten). In Italië wordt dit adjectief niet gebruikt voor voeding of voedingszaken. Hoewel deze uiteraard allemaal Italiaans zijn, is de *italianità* aangenomen en onuitgesproken. Ze wordt pas expliciet buiten Italië, in andere landen, en in de confrontatie met andere mensen. Daarom omvat ze ook een tweeledig proces van collectieve identiteitsconstructie: een in relatie tot de Italiaanse migranten en een in relatie tot de andere stadsbewoners. Voeding creëert betekenis en werkt verenigend, maar is ook een middel voor een groep om zich te onderscheiden van de anderen.⁶⁹

Twee andere zakenstrategieën tonen aan dat er ook sprake was van socio-economische integratie. De eerste betreft het gebruik van Frans in advertenties. Afgezien van de invloed die de Franse gastronomie door zijn internationale overwicht uitoefende op eliterestaurants, identificeerden de Italianen, door het Frans te gebruiken in advertenties, deze taal niet enkel als de officiële taal van het land, maar ook als de taal van de Brusselse bourgeoisie. De tweede strategie bestond uit de diversificatie van activiteiten. Terwijl elk zaak een hoofdactiviteit had, verkochten de meeste cafés, restaurants, kruidenierszaken ook een mix van bereide gerechten, producten, landbouwproducten, verschillende

59 ‘Luxueuze karren, in wondermooi houtsnijwerk versierd met gedraaid koper en prachtig versierd met geschilderde motieven. Ze kostten een klein fortuin en ijsroomventers, meestal Italianen, waren niet arm’. Gustave Abeels, *Petits métiers des Marolles* (Brussel 1987) 32.

60 Stas, *Petits commerçants*, 61.

61 SAB, PA, VB 7.594.

62 ‘Melk, kristalsuiker, eieren, bloem en vanille. Voor roomijs met citroensmaak voegde men een beetje citroenzuur toe, voor roze roomijs wat kleurstof’. Abeels, *Petits métiers*, 32.

63 *Ibidem*, 32.

64 SAB, PA, VB 20.901, ‘Liste des colporteurs étrangers’, proces-verbaal Fattore 12 juli 1901, proces-verbaal D’Aurilio 4 augustus 1898.

65 Stas, *Petits commerçants*, 61-62.

66 SAB, PA, VB 21.207.

67 A. Capatti en M. Montanari, *La cucina italiana. Storia di una cultura* (Rome & Bari 2005) 33-36.

68 R. Barthes, ‘Pour une psycho-sociologie de l’alimentation contemporaine’, *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 16 (1961) 979.

69 Scholliers, ‘Meals’, 7.

dranken en boden ze vaak ook accommodatie aan. De ambulante ijsveters legden zich dan weer toe op de verkoop van wafels of nougat tijdens de wintermaanden of gingen zelfs orgeldraaien of beeldjes verkopen. Beide strategieën weerspiegelen de pragmatische keuzes en de marketingtactieken die ze toepasten om de kost te verdienen en hun winsten te maximaliseren.

Omdat Italianen in Brussel een relatief kleine en vrij arme groep vertegenwoordigden, trachtten ze te overleven door zich op een groter en rijker segment van de stadsbevolking te richten. Gelet op het brede en gevarieerde aanbod van eet- en drankactiviteiten voor verschillende maatschappelijke klassen en klanten kan je zeggen dat deze strategieën geslaagd waren. Bovendien kan de associatie die in veel advertenties gemaakt wordt tussen de Italiaanse en Franse keuken en wijn ook gelezen worden als een poging om de Italiaanse culinaire ambities te bevorderen door contaminatie met de Franse cultuur. Maar er is meer aan de gang dan het Franse gastronomische model. Tegen 1900 hadden de Brusselse restaurants zich de Franse keuken eigen gemaakt. Door deze aan te vullen met regionale en lokale specialiteiten konden ze een eigen 'cuisine franco-belge' brengen.⁷⁰ De verwijzingen naar Frankrijk en België door Italiaanse restaurants kunnen in deze context geïnterpreteerd worden als een stap naar culinaire integratie en naar integratie via eetcultuur. Deze Italiaanse tendens past in de beschrijving van Peter Scholliers en Steven Van den Berghe, die de Brusselse keuken omschrijven als 'une cuisine flexible, internationale et ouverte, qui appelle aux sentiments cosmopolites'.⁷¹

70 'Frans-Belgische keuken'. P. Scholliers en S. Van den Berge, 'Esquisse sur l'identité d'une ville: Bruxelles et sa cuisine aux XIXe et XXe siècles', in: Campanini, e.a. (red.), *Manger en Europe*, 196-199, 207.

71 'Een flexibele, internationale en open keuken, die aan kosmopolitische gevoelens appelleert', *ibidem* 208.

Besluit

De relatie tussen voeding en migratie kan op verschillende manieren tot uiting komen. Attitudes tegenover voeding zijn zowel behoudsgezind als vernieuwend. Eerdere studies hebben aangetoond dat voeding een sterke *marker* van identiteit is en dat voedingsgewoonten bestand zijn tegen verandering, maar ook aanpassing aan veranderende milieus kunnen weerspiegelen. Ik heb onderzocht op welke manier migranten identiteit en contexten aanwenden om voeding aan de man te brengen. Aan de hand van de strategieën die ze gebruiken kan vervolgens socio-economische integratie beoordeeld worden. Via de activiteiten van cafés, restaurants, kruidenierszaken en straatkarretjes heb ik getoond dat Italiaanse migranten in Brussel rond 1900 verschillende versies van *italianità* uitdroegen, Frans als commerciële taal gebruikten en hun activiteiten diversifieerden om bij een brede groep klanten in de smaak te vallen en winsten te maximaliseren. Uit deze strategieën komt een duidelijke en deels succesvolle poging tot socio-economische integratie naar voren. Doordat Italiaanse restaurants Franse gastronomische codes volgden, kan ook aangevoerd worden dat ze culinaire integratie beoogden door zich aan te passen – zij het wel met eigen accenten – aan het Frans-Belgische culinaire model. Verder namen ze niet enkel deel aan de (re)creatie van een Italiaanse keuken buiten Italië, maar ook aan de constructie van het culinaire erfgoed van Brussel, een erfgoed dat tot op de dag van vandaag gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van Italiaanse voeding.

Beredeneerde bibliografie

- R. Barthes, 'Pour une psycho-sociologie de l'alimentation contemporaine', *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 16 (1961) 977-986.
- M. Calvo, 'Migration et alimentation', *Information sur les sciences sociales*, 21:3 (1982) 383-446.
- A. Campanini, P. Scholliers en J.-P. Williot (red.), *Manger en Europe. Patrimoines, échanges, identités* (Brussel 2011).
- A. Capatti en M. Montanari, *La cucina italiana. Storia di una cultura* (Rome & Bari 2005) 33-36.
- H. Diner, *Hungering for America: Italian, Irish and Jewish foodways in the age of migration* (Cambridge, Mass. 2001).
- FARO. Vlaamse steunpunt voor cultureel erfgoed, *Haremnivals, leeuwenmelk en aubergines. Culinaire erfgoed uit het Ottomaanse Rijk* (Brussel 2009).
- C. Fischler, 'Food, self, and identity', *Social science information*, 27:2 (1988) 275-292.
- D. R. Gabaccia, *We are what we eat. Ethnic food and the making of Americans* (Cambridge, Mass. 1998).
- F. Hache-Bissette en D. Saillard (red.), *Gastronomie et identité culturelle française. Discours et représentations XIXe-XXIe siècles* (Parijs 2009).
- A. J. Kersten (red.), *Food in the migrant experience* (Aldershot 2002).
- P. Panayi, *Spicing up Britain. The multicultural history of British food* (Londen 2008).
- P. Scholliers, *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België* (Berchem 1993).
- P. Scholliers (red.), *Food, drink, and identity. Cooking, eating, and drinking in Europe since the Middle-Ages* (Oxford & New York 2001).
- P. Scholliers, 'The diffusion of the restaurant culture in Europe in the nineteenth century: the Brussels connection', *Food & History* 7:2 (2009) 45-68.
- R. Spang, *The invention of the restaurant: Paris and modern gastronomic culture* (Cambridge, Mass. 2000).
- J. Stengers (red.), *Brussel, groei van de hoofdstad* (Antwerpen 1979).
- J. Stengers, *Emigration et immigration en Belgique au XIXe et au XXe siècles* (Brussel 1978).

Biografie

Olivier de Maret behaalde zijn Bachelor in International Affairs and History aan Vesalius College (Vrije Universiteit Brussel) in 2003. Nadien behaalde hij een Master in Modern European History aan King's College London in 2005. Sinds oktober 2009 is hij als doctorandus aan het werk aan de Vrije Universiteit Brussel bij FOST (Social & Cultural Food Studies), waar hij onderzoekt de acteurs, plaatsen en betekenissen van Italiaanse voeding in Brussel tussen 1880 en 1914.

De weg van Buenos Aires via Colón naar Villaguay

Bron: documentatiecentrum Ter Maelsaecke.

Emigratie vanuit de Vlaamse Ardennen naar Argentinië (1880-1890)

Een 'volksplanting' gerealiseerd door Eugene Schepens

Marc Vuylsteke

'Nog nooit zijn zoveel mensen tegelijk deftig aan het migreren geslagen. Bijna over het hele oppervlak van onze planeet trekken honderdduizenden van hot naar her en het ziet er niet naar uit dat er gauw verandering zal in komen,' schreef Geert Van Istendael enkele jaren geleden.¹ De meeste mensen zijn honkvast en ontvluchten hun land niet voor hun plezier. Heel dikwijls emigreert iemand omdat hij in eigen land geen werk, geen leven heeft. En net om dezelfde redenen trokken Belgen in vroegere tijden massaal weg naar waar er hoop was. De motieven achter de emigratie zijn dus vooral van sociaaleconomische aard. Bij gebrek aan werk in eigen streek trokken heel wat Vlamingen als seizoenarbeider naar Wallonië of Frankrijk, anderen werkten in de mijnen van Henegouwen. In hun romans beschreven Stijn Steuvels en Cyriel Buysse het moeilijke leven van dagloners en sukkelaars op een te klein boerderijtje. Om dat trieste leven te ontvluchten trok men naar de stad, naar andere streken en – waarom ook niet – naar Amerika. De nieuwe wereld in volle expansie lonkte, en dankzij de grote *steamers* kon men er vlot en goedkoop naartoe. Piekjaren waren bijvoorbeeld de jaren 1847-1850, met jaarlijks meer dan duizend emigranten naar de Verenigde Staten. Andere piekjaren waren 1866, 1869, 1870 en 1873. Na 1880 kon men werkelijk van een emigratiekoorts spreken. Niet alleen de VS, maar ook Canada en Argentinië waren in trek ...

Emigratie naar Argentinië vanuit de Vlaamse Ardennen

Vanaf 1857 ontving Argentinië een klein aantal Belgen. In die jaren was Argentinië als immigratieland zo goed als onbekend. Een zekere Alfred du Gatty propageerde rond 1855 de emigratie naar Argentinië en in de jaren 1857-1860 was er het project van graaf de Berlaymont. Hij verkreeg in de provincie Entre-Rios, langs de Parana-rivier, een concessie van meer dan 700 hectare, op voorwaarde dat er binnen de achttien maanden twintig families of honderd personen gevestigd zouden worden. Het project kreeg een begin van uitvoering maar mislukte. Ook in de periode 1861-1880 was er een regelmatige emigratiebeweging naar Argentinië.²

1 Van Istendael, G., *De Standaard*, 13-14 feb. 2010.

2 Van Branden M., *Emigratie en kolonisatie van Belgen naar de La Plata-staten : Argentinië, Paraguay en Uruguay (1857-1914)*, Rijksuniversiteit Gent, 76 ev.

Argentinië werd onafhankelijk in 1816. Op het einde van de negentiende eeuw kampte Argentinië met een bevolkingstekort. Dankzij de gevoerde immigratiepolitiek werden er in de tweede helft van de negentiende eeuw niet minder dan vijftien immigratiekolonies gesticht: zes kolonies met Spanjaarden, vijf joodse kolonies en één met Volga-Duitsers, één met Fransen en één met Belgen. De leidende klasse wou van Argentinië een land maken naar Europees model. De plaatselijke mulatbevolking wou men geleidelijk vervangen door Europese migranten. De gehele Argentijnse immigratiepolitiek werd samengevat in de slagzin *'goberner es poblar'* ('regeren is bevolken'). Daarbij had de staat rond 1880 de gronden op de indianen veroverd en kreeg zo 105.000.000 ha grond in zijn bezit. De kandidaat-landverhuizers moesten gelokt worden, men zou ze gratis grond ter beschikking stellen of eventueel aan goedkope prijs verkopen.³

Het project Eugeen Schepens

Eugeen Schepens werd in Welden (Oudenaarde) geboren op 5 juni 1853 in het gezin van Jan Baptiste en Maria Constantia Schamp, als achtste kind in een rij van negen. Na zijn lagere school in Welden volgde hij de humaniora in Oudenaarde, en daarna trok hij naar de universiteit te Leuven. Hij studeerde er geneeskunde, maar dokter is hij niet geworden. Wel behaalde hij de graad van kandidaat in de natuurwetenschappen.

In zijn Leuvense studententijd kwam de Argentijnse president Julio Argentino Roca naar Leuven om te spreken over de mogelijke immigratie in Argentinië. Hij hield er een warm pleidooi voor de emigratie naar zijn dunbevolkte land. Iedereen die naar Argentinië wou komen, kreeg van de regering gratis een stuk grond om te bewerken. Schepens, die de inhoud van de toespraak van president Roca zeker moet gekend hebben en die de armoede in Vlaanderen zag, was diep onder de indruk en geraakte ervan overtuigd dat er voor de arme sukkelaars en kleine 'boerkes' van zijn streek een betere toekomst in Argentinië was weggelegd.

Wat waren de oorzaken van alle ellende in Vlaanderen? De landbouwopervlakte was onder andere door de gelijke verdeling van het erfrecht versnipperd en de landbouwbedrijven waren kleinschalig. De belangrijke crisissen in de landbouw – in de periode 1845-1847 de fameuze aardappelcrisis en in 1880 de grote graancrisis – troffen daarbij vooral die kleine landbouwer. Daarnaast was er nog een omvangrijke groep dagloners die heel moeilijk de eindjes aan mekaar konden knopen. Niet te verwonderen dus dat velen op zoek waren naar een betere toekomst. Om aan het noodlot te ontsnappen en in de hoop om werk te vinden, trokken velen weg uit Vlaanderen, hetzij tijdelijk als seizoenarbeider in Frankrijk, hetzij definitief, vooral naar Wallonië en naar Amerika.

Eugeen Schepens schreef:

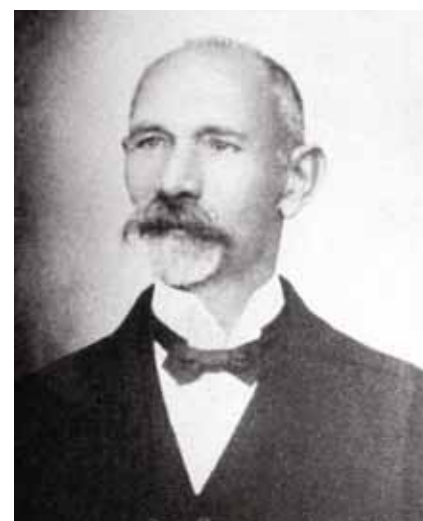
'1. Voor de nijveraars en koophandelaars is er een gebrek aan aftrek van hunne waren.

2. Voor de landbouwers is er gebrek aan goedkope en vruchtbare grond.

De oplossing zag hij door het stichten van een landbouwkolonie in een goedgekozen streek.

't Is een liefdeswerk zijn landgenoten te onderrichten nopens de tegenwoordigen toestand en de toekomst van België, en naar middelen uit te zien om die toestand te verhelpen. 't Is naar dat edel doel dat ik streef. Daarom ben ik zinnens een volkplanting in te richten in de Plate, in Zuid-Amerika. Want landbouwers, ik vraag het u met ernst; wat moogt gij, wat mogen uwe kinde-

3 Camerlinckx, H., *De Argentijnse Koorts, Belgische emigratie naar Argentinië 1888-1889*, Universiteit Gent.

Eugeen Schepens (bron: documentatiecentrum Ter Maelsaecke).

*ren hier verwachten van de toekomst? Slechte dagen, ellende, armoede, vernedering ondergang?*⁴

4 De Scheldegalm, 11 april 1880.

Eugeen Schepens bereidde zijn 'volksplanting' ernstig voor. Hij trok zelf, wellicht samen met Jules Van Hauvaert uit Schorisse, naar Argentinië en Uruguay. Op 1 mei 1880 scheepden ze in Antwerpen in om het 'beloofde land' te gaan bekijken. Per stoomschip trokken ze naar Zuid-Amerika op verkenning. Eind mei, na 29 dagen, zetten ze voet aan wal in Montevideo, waarop ze tweeënhalve maand dat onmetelijke gebied van Entre Rios en Uruguay doorkruisten. In Villaguay, een dorp in de provincie Entre Rios, stelde Schepens zijn project tot kolonisatie voor aan de burgemeester, de heer Retamar. Hij vroeg aan het gemeentebestuur dat de Argentijnse staat zijn ticket eerste klas zou betalen aan boord van de stoomboot van de compagnie Lamport en Holt en om hem een som van 200 sterke peso's toe te kennen voor de propagandakosten in België. Daarnaast wou hij ook dat de ontschepingkosten en het vervoer van de Belgische kolonisten van Buenos Aires naar Villaguay ten koste van de Argentijnse staat zouden vallen, dit in overeenstemming met de immigratiewet van 1876. Hij vroeg 80 percelen landbouwgrond in de gemeente Villaguay, van elk 32 hectare groot en hij verbond er zich toe deze percelen vóór 1884 te bevolken met 80 boerenfamilies. Als bezoldiging vroeg hij acht concessieerterreinen voor hemzelf en dit onder dezelfde voorwaarden als die van de andere kolonisten. Vanuit Buenos Aires keerde Schepens op 15 augustus van datzelfde jaar terug. Hij kwam terug in Antwerpen aan op 14 september 1880. Een eerste voordracht na zijn terugkeer uit Argentinië hield hij op paasmaandag 23 april 1881 in het Hof van Vlaanderen op de Grote Markt in Oudenaarde. Daar opende hij zijn 'lijst voor verhuizersgezinden naar den Entre Rios'.⁵

5 De Scheldegalm, 24 april 1881.

Hof van Vlaanderen op de Grote Markt in Oudenaarde (bron: documentatiecentrum Ter Maelsaecke).

Week na week schreef hij een bijdrage in de Scheldegalm waarin hij zijn visie uiteenzette. Hij opteerde voor Entre-Rios. 'De hoogste heuvels in Entre-Rios zijn maar 100 m boven de zee. De omstreken van Schoorisse en Ronse bijvoorbeeld zijn veel oneffener. Met de grootste overtuiging zeg ik dat brave, verstandige, werkzame en goedgeleide landbouwers die het nodige geld bezitten om zich ginder op hunnen eigendom te plaatsen, in korte jaren zo niet schatrijk dan toch zeer welstellende mensen zullen zijn, die zonder kommer voor hun nageslacht door de wereld zullen zwemmen. De grootste weldaad die een

vader des huisgezins aan zijn kinderen kan bewijzen is van hen naar Amerika te leiden en hen daar in schone boerderijen te plaatsen. In België is maar weinig toekomst meer, ginder is toekomst zonder einde.⁶ De provincie Entre Rios ligt, zoals de naam suggereert, tussen twee rivieren, de Parana en de Uruguay. In die tijd telde Entre-Rios ongeveer 180.000 inwoners, hetzij 1,5 per km², nu zijn er 1.116.000 of 15 inwoners per km². Ter vergelijking: de provincie Oost-Vlaanderen telde rond 1880 ongeveer 290 inwoners/ km².

6 De Scheldegalm, 1 januari 1881.

Het gebied Entre-Rios tussen de Parana- en de Uruguay-rivier (bron: documentatiecentrum Ter Maelsaecke).

De eerste emigranten uit de Vlaamse Ardennen

Een klein groepje landverhuizers, 'Julius Van Hauvert van Louise-Marie, De Langhe van Nukerke, Fénaux van Ellezelles en Séphérin Van den Daele van Schorisse, allen zonen van brave en min of mee begoede landbouwers...'⁷ vertrok met het stoomschip 'Pascal' van de maatschappij Lampport en Holt op woensdag 24 april 1881. Deze maatschappij had 40 zware stoomschepen in bezit die constant de oceaan doorkruisten en nog nooit was er een zwaar ongeluk gebeurd waarbij mensenlevens te betreuren vielen. De overtocht naar Argentinië duurde 33 dagen. Schepens kon zelf niet mee omdat 'mijne studiën mij hier wederhouden'. 'Ware ik met hen in Zuid-Amerika: mijne kennissen en ondervindingen, de hervarenheid en de behendigheid die er de natuurlijke vruchten van zijn, zouden hunne zaken doen draaien gelijk de wielen van eenen sneltrein in volle vlucht.'⁸

7 De Scheldegalm, 30 april 1881.

8 De Scheldegalm, 30 april 1881.

Via de brieven die Jules Van Hauvaert en Serafin Van Den Daele schreven aan hun ouders en aan Eugeen Schepens komen we heel wat te weten over hun lange zeereis en hun aankomst in Buenos Aires. Van op het schip in de haven Rio de Janeiro schreef Jules Van Hauvaert op 13 mei 1881 aan Eugeen Schepens:

*'... We zijn vertrokken den 21 April. Den 22e varen wij langs de kusten van Engeland; het weder is schoon. Den 23e trekken we langs de kusten van Frankrijk. Wij zien een oneindig getal eenden en zeeduiven. Het schip waggelt nog al en maakt mij ongemakkelijk. Den 24' gelijk den dag te voren. 's Nachts daarna elder weder, zonder wind; wij trekken de Kaap Finisterre voorbij. Den 25e varen wij langsheen de kusten van Portugaal. Voor de eerste maal zien wij meerzwijnen, enz. Zaterdag 14 Mei, 's morgens, zien we de eerste landen van Brazilië. Wat gaat die dag ras en aangenaam voorbij, in het beschouwen dier hooge bergen die tot boven de wolken steken. Om 6 ure komen wij te Rio Janeiro toe. Schoone en groote zeehaven, morgen zondag gaan we er in wandelen. Ik ben zeer tevreden mij ingescheept te hebben, want wie nooit op zee gevaren heeft, heeft nooit iets gezien en sterft alzoo. Ik ben op het schip wat onpasselijk geweest, maar nu ben ik hersteld...'*⁹

9 De Scheldegalm, 19 juni 1881.

Op 5 juni 1881 schreef Serafin Van Den Daele aan zijn vader Charles Louis uit Schorisse.

'Bella Fista, 5 juni 1881.

Beminde Ouders, zusters, enz.

De 24ste mei zijn wij in volle gezondheid en volkomen bewaard te Buenos Ayres aangeland. Na acht dagen verblijf in deze stad hebben wij eenen heer gevonden die ons het offer aangeboden heeft van land, paarden, landbouwalm en al het noodige voor eenen boerderij van 40 à 50 hectaren, op de volgende voorwaarden: Wij ploegen, zaaien en doen de oogsten op. De opbrengst moet in helften verdeeld worden, waarvan de eene helft voor de eigenaar is en de andere helft voor ons. Wij hebben onze Belgische consul daarover geraadpleegd. Hij heeft ons gezegd dat die heer een braaf man is....

Wij hebben geen koeien maar we hebben 10 paarden die op hunne beurt elk eenen halven dag werken per dag.

Geliefde ouders, wat de tarwe aangaat zij geldt hier gewoonlijk 35 frank de 100 kg, de aardappelen 20 fr de 100 kg. Die artikels brengen dus de landbouwer veel geld op, maar zij vragen te veel arbeid voor de bewoners dezer streken die over het algemeen te lui zijn om te werken en spotten met fortuin.

Wanneer ik gansch in de loop zal gesteld zijn zal ik niet wachten u alhier te roepen om te komen? Wij zullen recht naar ons doel gaan en onze toekomst verwezenlijken.

Jules Van Hauvaert is in eene goede dienst bij eenen belgische meubelfabrikant. Daar hij reeds geplaatst was toen wij overeen kwamen met onzen proprietaris, en daar wij maar met drij zijn moesten voor onze boerderij, heeft hij ons niet kunnen volgen, hetgeen ons pijnlijk viel want wij leefden vriendelijk met elkander als vier gebroeders.¹⁰

10 De Scheldegalm, 24 juli 1881.

Stichting van de Colonia Belga

Schepens stichtte in oktober 1881 een eerste 'Vlaamsche landbouwkolonie' in Entre-Rios, de schoonste, de vruchtbaarste en de best gelegen streek in Argentinië. Hij beloofde de gezinnen die zouden verhuizen, te vergezellen van Oudenaarde via Antwerpen en vandaar naar Buenos Aires. Hij zou ze bijstaan bij de aankoop in vollem eigendom der nodige gronden met wettige akten van bezitting, aankoop van paarden, koeien. De families die wilden emigreren, mochten op zijn steun rekenen. Over de gevaren van de lange zeereis moest niemand zich zorgen maken.

*'De reis van Antwerpen naar Buenos-Aires per stoomschip levert hoegenaamd geen gevaar op, honderd maal min dan die van Oudenaarde naar Brussel met de trein. Ik ben heen en weder gevaren, heb nergens gevaar gezien, geen ongeluk gehad noch zien voorvallen. De tempeesten zelve brengen de stoomschepen in geen gevaar. De maatschappij Lamport en Holt bezit 40 zware stoomschepen die gedurig de Oceaan doorkruisen en gestadig van de ene haven naar de andere varen.'*¹¹

11 De Scheldegalm, 31 juli 1881.

Waarom heeft Schepens Entre-Rios uitgekozen? 'Omdat Entre-Rios de vruchtbaarste is en best voorzien van brand- en timmerhout, ligt het dichtst bij Buenos-Ayres en Montevideo en dus, de gemakkelijkste voor het vervoer van alle landbouw en nijverheidsvoortbrengselen. Men kan er gronden kopen à 50 fr per hectare of pachten aan 1.50 fr per ha. [...] Nog iets dat zeer voordelig is voor onze Vlaamsche landbouwers is dat zij hunne ploegen en ander landbouwgerief in Buenos-Ayres kunnen kopen aan goede hoedanigheid en aan prijzen die weinig verschillen met de onze. Dus verhuizen de landbouwers, we kopen onze alaam ginder dan ze van hier mede te nemen en eenigszins groot uitgaven te doen voor transport.'¹² Het vertrek van de eerste expeditie was vastgesteld in Oudenaarde op 31 oktober om in Antwerpen in te schepen op Allerheiligen – 1 november. De inschrijvingslijst werd afgesloten op 14 oktober.

12 De Scheldegalm, 7 augustus 1881.

Gratis voordrachten

Schepens gaf openbare en kosteloze voordrachten op diverse plaatsen in de Vlaamse Ardennen. Hieronder een kort overzicht :

- 24 juli 1881: herberg het Meuleke – St.- Kornelis-Horebeke
- 28 augustus: in den Drijhaard – Zegelsem
- 5 september: in het Theater – Berchem
- 8 september: Hof van Vlaanderen – Oudenaarde
- 11 september: in het Gemeentehuis – Schorisse
- 12 september: in het Gemeentehuis – Mater (10 uur)
- in het Gemeentehuis – Wortegem (17 uur)
- 18 september: in het Gemeentehuis – Petegem
- 19 september: in het Gemeentehuis – Eine (10 uur)
- in het Gemeentehuis – St.- Maria -Horebeke (17 uur)
- 25 september: in het Gemeentehuis – Melden
- 26 september: in het Gemeentehuis – Maarke-Kerkem
- 2 oktober: in het Gemeentehuis – Nukerke
- 3 oktober: in het Gemeentehuis – Zingem
- 9 oktober: in het Gemeentehuis – Etikhove
- 13 oktober: in 't Hof van Vlaanderen – Oudenaarde

In een pamflet zette hij eveneens zijn beweegredenen en doelstelling op een rijtje. In België heerste er een grote landbouwcrisis waarvan niemand het einde kon bespeuren. Aan de mensen die het avontuur wilden wagen beloofde hij, in

plaats van uitgeputte gronden en hoge pachten, uiterst vette en bijna onuitputtelijke gronden zodat ze eigenaars in plaats van pachters zouden worden.

*'Ik wil uwe zonen en dochters verlossen van een gedwongen, en dikwijls hartverscheurend of onteerend celibaat, met hen te plaatsen op schoone en oneindig vele boerderijen waar zij in weelde en gedurig familiegenot talrijke kinderen kunnen opvoeden, die volwassen zijnde, op hunne beurt allerbest zullen geplaatst worden. Ik wil het toekomstige getal ongelukkigen, wanhopigen, krankzinnigen, zelfmoorders, kindermoorders, dronkaards, dieven verminderen. Ik wil met één woord den stoffelijken en zedelijken toestand mijner landgenoten ten hoogste verbeteren.'*¹³

13 Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken nr. 3004.

Wie kwam in aanmerking om mee met Schepens naar Argentinië te emigreren? Hij stelde vijf voorwaarden:¹⁴

14 *De Scheldegaln*, 29 mei en 5 juni 1881.

1. De huisgezinnen moesten, landbouwers zijn, 'eerlijk van gedrag zijn, vredelievend, werkzaam, spaarzaam, vrij hun land te verlaten en voorzien zijn van ten minste 3000 franks.' Dat groot beginkapitaal hadden ze nodig omdat ze zich daar onmiddellijk onafhankelijk moeten kunnen vestigen (een gewone werkmans verdiende toen 1.50 fr per dag en kost en inwoon). Liefst verkoos hij huisgezinnen die samengesteld waren uit een vader, moeder en talrijke zonen en dochters waarvan enkele reeds in staat waren om te werken. 'Eerlozen, vechters, luiaards en verkwisters trekken de eenen na de anderen naar het gevang of naar de bedelarij; zulke kerels aanvaard ik niet.'

2. Minimaal moesten er twintig huisgezinnen zijn die wilden emigreren, want zij moesten samen de reiskosten van Schepens betalen: 'hoe grooter de hoop, hoe beter koop'. Zijn reiskosten en verblijfkosten bedroegen 1000 fr. zodat elke huisgezin 50 fr. moest bijdragen. De reis van Oudenaarde tot de plaats van bestemming in Entre-Rios bedroeg 160 fr. Hij wees er tevens op dat huisgezinnen uit dezelfde streek zich gemakkelijker aan hun nieuw verblijfplaats zouden aanpassen en dat ze mekaar ook onderling gemakkelijker zouden ondersteunen.

3. Zij moesten tijdig ingeschreven zijn; eventuele geheimhouding tot op de dag van vertrek was mogelijk.

4. De verhuizende landbouwer mocht werkvolk meenemen voor wie hij eventueel de reiskosten van 150 fr. kon voorschieten. De werkmans zou dan, eenmaal op de nieuwe plaats aangekomen, 100 dagen gratis werken mits kost en inwoon.

5. Bij het vertrek moest de familie 3000 fr. in goudstukken mee hebben.

'Op Vlamingen! Niet gevreesd voor schijngevaaren! Verlaat het oude en uitgeputte Europa en trek mee met mij in massa naar het nieuwe Europa, dat den naam Amerika draagt en eene onuitputtelijke vruchtbaarheid bezit. Scheidt uit van koeboerkes te zijn en maakt u ginder groote boerderijen voor u en uwe kinderen. Ik zal u leiden, u helpen en bij u blijven tot dat mijne tegenwoordigheid u nutteloos geworden zij!'¹⁵

15 *De Scheldegaln*, 31 juli 1881.

Geraamde kostprijs van de overtocht naar Argentinië

Fier kon Schepens begin september 1881 bekendmaken dat er al meer dan twintig landbouwfamilies ingeschreven waren. Daarbij waren er nog een aantal kloeke landbouwerszonen die als werklieden het avontuur waagden zodat het totale aantal op 1 augustus opgelopen was tot 84 personen. De expeditie zou dus zeker doorgaan en plaats hebben op 31 augustus. De emigranten kenden ook de kostprijs:¹⁶

16 *De Scheldegalm*, 17 september 1881.

'Prijzen en voordeelen vergund aan de landverhuizers:

Reiskosten van Audenaarde naar Antwerpen.

Voor volwassenen, fr 1.65 in plaats van fr. 3.30. Daarbij kosteloos vervoer van 50 kg reisgoed.

Voor kinderen beneden de 3 jaren, kosteloos vervoer.

Reiskosten van Antwerpen naar Buenos-Ayres.

Voor eten, drinken, slapen, geneesheer, enz., alles medebegrepen, voor volwassenen, 125 fr. in plaats van 175 franks. Daarbij kosteloos vervoer van 10 kubieke voeten reisgoed.

Voor kinderen van 1 à 12 jaren 65 franks. Daarbij kosteloos vervoer van 5 kubieke voeten reisgoed. Voor kinderen beneden het jaar, gratis.

Reiskosten van Buenos-Ayres tot de plaats onzer bestemming in Entre-Rios.

1. Ontscheping op kosten van 't Argentijnsch gouvernement.
2. Vijf dagen eten, drinken, slapen, in het Hotel der Landverhuizers, te Buenos-Ayres op kosten van 't Argentijns gouvernement.
3. Alle mogelijke inlichtingen in de "Officina de la Inmigration" (of inwijkingsbureel) op de kosten van 't Argentijns gouvernement.
4. Herinscheping en vervoer van Buenos-Ayres ter onzer bestemming in Entre-Rios op kosten van 't Argentijns gouvernement.'

Andere belangrijke raadgevingen en praktische schikkingen¹⁷

Een eerste keer kwamen de landverhuizers samen op zondag 9 oktober 1881. De noodzakelijke administratieve documenten zoals een bewijs van hun identiteit en van goed gedrag en zeden werden nagekeken. Verder gaf Schepens allerlei raadgevingen om de overtocht en de aankomst in Argentinië zo goed mogelijk te laten verlopen.

17 *De Scheldegalm*, 16 oktober 1881.

De Argentijnse staat aanvaardde geen papieren geld dus moesten de emigranten hun papieren geld laten omwisselen in goudstukken van bijvoorbeeld 20 fr. of 25 fr. Dat gouden geld konden ze, eenmaal aan boord van het stoomschip, afgeven aan de kapitein van het schip, die het zorgvuldig zou bewaren tot op de dag van de ontscheping. Eenmaal in Buenos Aires aangekomen mochten ze dan het geld afgeven aan de Belgische consul, die het zou bewaren tot op de dag dat ze het nodig hadden om belangrijke betalingen uit te voeren voortkomende uit de aankoop van paarden, koeien, landbouwalaam enzovoort.

De grote koffers (bij voorkeur 0,80 m lengte - 0,55 m breedte - 0,60m hoogte), waarin men alles opborg wat men gedurende de reis niet nodig had, moesten stevig gemaakt zijn en voorzien van sterke sloten. In kleinere koffers (0,50 m lengte - 0,40 m breedte - 0,30 m hoogte) werd het materiaal opgeborgen dat men onderweg wou gebruiken zoals:

*'Eenen blikken waschschotel, stuikjes zeep, scheerzeep, scheerbekken, scheermes, handdoeken, kam, enz., blink, schoen- en kleeborstels. Eenige versche hemdens, zondagskleederen of (indien men zijn zondagskleederen aan het lichaam heeft) eene costuum werkdagkleederen, eenige versche neusdoeken.[enz] Eenen lepel, mes, vorket, tinnen telloor, blikken kroes. Een stuk drooge hesp of eenen filet van Antwerpen, een kleinen holland-sche kaas, een matje vijgen of een pakje gedroogde rozijnen, eenen lekkerkoek.[enz] Wisth- en jaskaarten, eenige aangename of nuttige leesboeken eenen spaansche spraakkunst en een zakwoordenboek voor degenen die fransch spreken (ik zal op reis lessen geven over de Spaansche taal), voor de smoorders pijpen en gerief van tabak, voor de vrouwen sayette, breinaalden en andere dingen om haren tijd op aangename of nuttige wijze over te brengen. De vrouwen zouden wel doen een waschkuipken, groene zeep, droogkoorden, houten spelden, strijkijzers, enz., mede te nemen, om onderweg aleens eenen wasch te slaan, te droogen en te strijken.'*¹⁸

18 De Scheldegalm, 16 juli 1882.

Een nieuwe bijeenkomst had veertien dagen later (23 oktober) plaats in het Hof van Vlaanderen in Oudenaarde. Alle administratieve documenten werden daar afgegeven en zij die het wensten, kregen een nieuwe inenting tegen de pokken. Zaterdag 29 oktober bracht men de koffers naar het station te Oudenaarde zodat men zondagmorgen met de trein naar Antwerpen kon vertrekken. Van de 120 ingeschrevenen waren er slechts 41 die met hem meetrokken. Tijdens de maandenlange voorbereiding waren er personen die hem niet vertrouwden en tegenwerkten. Sommigen bespotten hem 'omdat ik met onbaatzuchtigheid en met zelfopoffering werk aan die schoone onderneming der Belgische volksplanting, waar bijna niemand durft aanroeren en die nogtans zoo noodig is om de vlaamsche landbouwers te redden van eenen onvermijdelijke ondergang'. Een aantal andere ingeschrevenen hadden wellicht op het laatste nippertje nog afgehaakt omwille 'der overvloedige tranen en onophoudelijk smeeken van eenen ouden vader, eener oude moeder, eener invloedrijke echtgenote, en weinig hebben zich achteruitgetrokken uit vrees door mijne vijanden ingeboezemd'¹⁹.

19 De Scheldegalm, 6 november 1881.

Die schoone onderneming der Belgische volksplanting om de vlaamsche landbouwers te redden van eenen onvermijdelijke ondergang

In De Scheldegalm van 6 november 1881 vindt men de namen van de personen die op maandag 31 oktober vertrokken : 'De gebroeders Baert Modest en Désiré uit Maarke, Petrus Bauwens uit Bevere-bij-Oudenaarde, Cyrille Knockaert en vrouw Marie De Merlier en hun klein zoontje uit Nazareth, Charles Louis en zus Sidonie Creteur uit Nokere, Charles-Louis en Jan-Baptiste De Blauwe uit Mater, Petrus Declercq en vrouw Mathilde Van Hauvart met de 3 kinders Maria en Honoré De Lange (kinderen uit het eerste huwelijk van Mathilde met Pieter-Francies De Lange) en Gabriella Declercq, Leo De Couvreur en vrouw De

Merlier uit Everbeek, Francisca Jaecques en haar kinderen Adolphe, Eudoxie, Emma, Theodule en Arthur uit Asper, Modest Dubuisson en zoon Jan Baptiste uit Berchem, Remi Gyselincq uit Nazareth, Jan Baptiste Rogier uit Ellezelles, Jan Baptiste Schelstraete uit Nazareth, Jan Francies Serroels en vrouw Marie Van de Putte en hun kinderen Febronie, Octavie, Astère en Waltère uit Ronse, Frederik Vandenbrande uit Mater, Joseph en Vincent Van Hauwart uit Schorisse, Francies Vindevogel uit Zomergem, Theophiel Vindevogel uit Huysse en de gebroeders Francies en Henri Willems uit Maarke.' Schepens en zijn vriendin Julia De Vos uit Paulatem, met wie hij later zou huwen, begeleidden de landsverhuizers. In feite waren er slechts zes gezinnen (23 personen) die het avontuur aandurfd, de anderen waren alleenstaanden (soms twee gebroeders) (18 personen). Op Allerheiligen (dinsdag 1 november) kon dan rond 9.30 uur het grote avontuur beginnen.

De overtocht en aankomst in Villaguay

Met het stoomschip Teniers van de maatschappij Lamport en Holt, met als kapitein Watson, reisde men onder Belgische vlag naar Amerika. Hoe de wekenlange reis verliep komen we te weten via een brief, geschreven door Louis Creteur aan zijn nonkel en tante gedateerd Villaguay 8 mei 1882.

*'Korts na den middag kwamen wij te Antwerpen toe... In een hotel te Antwerpen hebben wij goed eten en slapen gehad en voor weinig geld. Wij scheepten in met ons reisgoed in den voormiddag van Allerheiligen. Sidonie is de drij à vier eerste dagen der zeereis, wat ongesteld geweest. Ik heb alleenlijk wat licht hoofdzeer gehad, van korten duur... Onderwege zijn wij eenige uren stil gebleven aan het overschoon eiland Madera, waar we op geweest zijn, waar wij allerbeste appelcienen gekocht hebben en drij liters zeer lekkeren Maderawijn.... Wat is de Oceaan tocht uitgestrekt... Beeldt u in dat wij omtrent vier weken lang gevaren hebben, alle dagen meer dan 80 uren verre, altijd rechuit, zonder land te zien, uitgenomen de eilanden Madera en die der Groen Kaap. ... Ingescheept te Antwerpen den 1 november, ontscheepten wij te Buenos-Ayres, hoofdstad van de Argentijnse Republiek den 3 December... Bij onze ontscheeping te Buenos Ayres waren al de kolonisten in bloeiende gezondheid: Mijnheer Schepens integendeel, was sedert vijf dagen zeer ziek: zonder hem konden wij onze reis niet voortzetten en hij was veel te slecht om verder de gaan. Wij vreesden dat hij naar de eeuwigheid trok.'*²⁰

20 De Scheldegalm, 16 juli 1882.

Aangekomen in Buenos Aires logeerden ze in het 'Hotel de immigrants'. Het hotel was cirkelvormig en in hout opgetrokken. Het telde drie verdiepingen en elke verdieping telde acht tot tien kamers of zalen. Deze verschilden nogal van grootte, er waren kamers waar 50 mensen konden overnachten, andere konden er honderd herbergen. De bedden waren van hout en stonden met twee op elkaar. De vloer was van steen. Grote ramen zorgden voor voldoende verlichting en verluchting. In de zalen was er eveneens elektrische verlichting. Schepens bleef echter meer dan een maand ziek zodat een aantal kolonisten buiten de stad werk zochten bij de boeren. Ze verdienden vier frank per dag en hun kost. Een paar kolonisten kregen heimwee, waren ontgoocheld en keerden naar België terug.

Op 10 januari 1883 konden de blijvers hun reis verderzetten naar Villaguay. Met het stoomschip 'Jupiter' voeren ze stroomopwaarts, eerst op de Platastroom en daarna op de Uruguay, en arriveerden de volgende ochtend in het stadje

Colón. Van Colón ging het via Elisa naar Villaguay. Met tien karren en vijftig paarden trokken ze op weg, 103 kilometer ver. Op 13 januari kwamen ze aan in het beloofde land. In de rivier 'Villaguay Grande' waste iedereen zich, men trok de zondagse kleren aan en het nieuwe leven kon beginnen. Stoetsgewijs trokken ze naar het stadhuis van Villaguay waar ze werden verwelkomd door het stadsbestuur. De gemeentesecretaris, de heer Espíndola, sprak hen aan in een voor hen onbegrijpelijk Spaans met de woorden: 'Welkom, dat gij Pelgrims der Arbeid moogt zijn.' Elk huisgezin kreeg gratis 32 hectare grond, de vrijgezellen 16 hectare.

'Welkom, dat gij Pelgrims der Arbeid moogt zijn.'

Met tien karren trok men van Colón naar Villaguay, 103 km ver (bron: DVD Huellas Flamencas).

In dezelfde brief van Louis Creteur lezen we: 'Ik en Sidonie hebben hier eene partij land uitgekozen tusschen vele anderen van twee-en-dertig hectaren grootte en die wij in volle bezit hebben, zonder eenen cent uitgave : 't is een geschenk door mijnheer Schepens bekomen ten voordeele zijner eerste kolonisten. Schoonere, vettere, rijkere gronden zijn er in gansch Belgie niet te vinden... De gronden liggen hier verdeeld in vierkante partijen elk van 16 hectaren en die men Chacras noemt...' Het stuk land dat hun toegewezen werd, lag niet gebruiksklaar en het ontginnen was natuurlijk zwaar werk.

In september van datzelfde jaar keerde Schepens samen met Julia De Vos terug naar België. Onmiddellijk na zijn aankomst in Antwerpen op 3 januari 1883 gaf hij opnieuw voordrachten in de streek van Oudenaarde en zocht hij nieuwe landbouwers die wilden emigreren. Uiteindelijk vertrok hij nu voorgoed samen met zijn vrouw, zijn schoonmoeder Rosalia Lacrosse, zijn schoonbroer Leo en schoonzuster Emilie op 15 november 1883. Ook Honoré Creteur, de gebroeders Parmentier en hun knecht Camille Naudts uit Beervelde maakten de overtocht mee. Ondertussen waren er nog een aantal emigranten uit de

Vlaamse Ardennen naar Villaguay vertrokken. In april 1882 emigreerden enkele leden van de familie Van den Brande, onder andere Victoria Van den Brande gehuwd met Charles-Louis Den Dauw, Eugenie Van den Brande gehuwd met Petrus Den Dauw, Monica Van den Brande gehuwd met Ivo Vandenhaezevelde. In januari 1883 kwamen Eudonie Aelvoet, echtgenote van Jules Van Hauvart, enkele leden van de familie Van den Brande uit Mater, Benedictus Dolvele uit Mater, Rosalia Notebaert, de echtgenote van Modest Dubuisson uit Berchem ook over. Tenslotte vertrok Judocus Vanderdonck uit Schorisse helemaal alleen op 18 november 1887.

Ze hebben het, zeker in het begin, niet gemakkelijk gehad en vele jaren van ontbering en opoffering gekend. In hun talrijke brieven naar het thuisland lieten ze dat meestal niet blijken, integendeel. Wij kunnen ons moeilijk voorstellen hoe moeilijk die beginjaren waren, hoe moeilijk het was om in een nieuw land te leven waar men dikwijls niet begrepen werd omwille van de taal, hoe onzeker de toekomst was. En toch werd het een van de best geslaagde volksplantingen, en dat was voor een deel te danken aan de samenhang van de groep. Hun eigendommen lagen niet zo ver van elkaar verwijderd; 's zondags kwamen ze samen naar de kerk en bleven daarna gezellig praten. Ze trokken naar de '*almacén de ramos generales*', een soort '*grand bazar*', om er de nodige inkopen te doen, namen samen het middagmaal. Zo bewaarden ze hun geloof en hun taal en hielden ze hun gewoontes in stand. De kinderen trouwden in het begin met landgenoten maar vanaf de tweede generatie begonnen ze zich te mengen met Argentijnen, Spanjaarden, Italianen en Duitsers. En ook hun taal ging verloren.

De honderdste verjaardag (1882-1982) werd uitbundig gevierd. Een monument dat de kaart van België voorstelt werd opgericht in '*avenida Leopoldo Herrera*'. Ook op andere plaatsen in de stad staan beelden die herinneren aan de Vlaamse immigranten.

Een monument, recht tegenover de school van de Gentse Franciscanessen (Crombeen) in Villaguay, opgericht in 1982 ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van de immigratie (bron: DVD Huellas Flamencas).

De foto's van Petrus De Clercq, Mathilde Van Hauvart (?) en Eugene Schepens in het Museo Historica Natural Regional de Villaguay (bron: <http://www.coloniasbelgas.com.ar>).

Eenscharige rondgaande ploeg zonder koutermes, hier ondersteund met twee wielen aan de avenida Leopoldo Herrera (bron: documentatiecentrum Ter Maelsaecke)

Plaquette aan de kapel van O.L.Vrouw van Lourdes als eerbetoon aan de afstammelingen van de Vlaamse immigranten in Villaguay ter gelegenheid van hun 125-jarig verblijf aldaar (bron: DVD Huellas Flamencas).

Plaquette aan de kapel van O.L.Vrouw van Lourdes als eerbetoon aan de afstammelingen van de Vlaamse immigranten in Villaguay ter gelegenheid van hun 125-jarig verblijf aldaar (bron: DVD Huellas Flamencas).

Ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan werd een DVD *'Huellas Flamenca - Vlaamse Sporen'* gemaakt. Deze documentaire was het resultaat van een onderzoek geleid door Gabriela Lencina Den Dauw. Het werd gesteund door Patrick Maselis, een bekende medewerker aan culturele werken in de Belgische gemeenschap van Villaguay, en door de Belgische ambassade in Buenos Aires. Deze DVD bevat interviews en beelden die herinneren aan de Belgische pioniers die ruim een eeuw geleden naar Argentinië emigreerden. De protagonisten zijn de nakomelingen van de eerste Belgen die zich in Villaguay gevestigd hebben. Zij vertellen over de herinneringen die ze hebben aan hun voorvaders met hun gewoontes en tradities.²¹

21 <http://www.coloniasbelgas.com.ar/>

Opnieuw was Gabriela Lencina Den Dauw de drijvende kracht om een van de zalen van het historisch museum van Villaguay toe te wijden aan de geschiedenis van de Belgische immigranten. Samen met een groep medewerkers, en dankzij de financiële steun van de Belgische ondernemer Patrick Maselis, kon deze zaal opgebouwd worden. Op maandag 18 mei 2009 werd de 'Zaal ter ere van de Belgische immigranten' officieel geopend. In juni 2011 stelde de voorzitter en leden van de Belgische vereniging in Villaguay, Heriberto Devetter, Gabriela Lencina Den Dauw en Claudio Borjas, de plannen voor van een nieuw te bouwen monument. Het Belgische monument, dat een eerbetoon zal zijn aan de gemeenschap die uit de Vlaamse Ardennen emigreerde, zou komen op het ronde punt van de nieuwe autoweg, juist aan de nieuwe afrit naar Villaguay. De provincieraad van Entre-Rios gaf reeds een positief antwoord en ook de volksvertegenwoordiger Fuentes beloofde het plan te steunen.²² Het monument staat er nog altijd niet omdat de initiatiefnemers wat last hebben om de nodige fondsen te verzamelen, en momenteel is er de fut wat uit.

22 <http://vlamingeninargentina.skynetblogs.be/archive/2009/05/28/inhuldiging-erezaal-voor-de-belgische-migranten-in-villaguay.html>

23 L. Procureur "Zes maanden Argentinië", 1889

Besluit

Dat de 'Vlaamse volksplanting in Entre-Rios' op initiatief van Eugeen Schepens succesvol geweest is, blijkt onder meer uit de verhalen van de afstammelingen van de emigranten maar ook uit tal van verslagen die in de loop der jaren verschenen zijn. De stad Villaguay telt vandaag 40.000 inwoners en meer dan een derde zijn afstammelingen van Belgen. Na 130 jaar is de 'Colonia Belga' nog lang niet uitgestorven. De Belgische vereniging in Villaguay neemt tal van initiatieven en houdt de band met Vlaanderen levendig. Een aantal afstammelingen van de emigranten bezit nog de Belgische nationaliteit, de meesten bezitten echter de Argentijnse. Zij die als kind in Argentinië aankwamen, trouwden en kregen op hun beurt kinderen. In de stad Villaguay herinneren enkele beelden aan de emigratie van de grote groep Vlamingen uit de Vlaamse Ardennen. Samen met andere immigranten maken ze van Villaguay een welvarende stad. Het plaatselijk historisch museum toont naast enkele foto's tal van andere gebruiksvoorwerpen en documenten van uit die pionierstijd van eind 19de eeuw. Vele afstammelingen van die immigranten wonen en werken in de provincie Entre-Rios. Velen hebben het contact met Vlaanderen niet verloren. Regelmatig komen Argentijnse Vlamingen naar Vlaanderen en ook Vlamingen trekken naar Villaguay op familiebezoek.

Selectieve bibliografie

Baurain, B. J. A., *De Flandres a Montiel*, s.l., 1960.

Camerlinckx H., *De Argentijnse Koorts, Belgische emigratie naar Argentinië 1888-1889*, Universiteit Gent, 2004.

Cauderlier G., *La ve_rite_ sur l'e_migration des travailleurs et des capitaux belges dans la re_publique Argentine*, Brussel, 1889.

Daveloose R., *Belgische Kolonisatieproject van Santo-Thomas de Guatemala*, Rijksuniversiteit Gent, 1978.

De Scheldegalm, 23 april tot 8 juni 1884

Devetter, E. en De Clercq, H., *Mensen overplanten - de Belgische immigranten in Villaguay hun belevenissen*, Buenos Aires, 2010.

Devetter, E., *Qué fue de ellos*, s.l., 2001.

Hoflack, D., *Brieven aan Gezelle: August Hoflack: correspondent in Argentinië*, Nossegem, 2007.

Kinds L., 'Nokeraar Charles-Louis Creteur', in: *Jaarboek Kruishoutemse heem- en geschiedkundige kring Hultheim*, 2007.

Maselis P., *Van de Azoren tot de Zuidpool*, Roeselare, 2005.

Marichal, C. H. en Marichal A. F., *Argentina: zijnde eene beschrijving der Argentijnsche republiek hare voortbrengsels, volkplantingen, handel en nijverheid, alsmede allerhande inlichtingen, ten dienste der Belgische landverhuizers*, Brugge, 1889.

Procureur, L., *Zes maanden in Argentina*, Gent, 1889.

Schepens D., *Eugène Schepens, 1853 - + 1923, Volksplanter in Argentinië*, s.l., 2010

Schepens E., *Vlaamsche Volksplanting in Entre-Rios, Argentijnse republiek (Zuid-Amerika)*, Oudenaarde, 1883.

Van Branden M., *Emigratie en kolonisatie van Belgen naar de La Plata-staten: Argentinië, Paraguay en Uruguay (1857-1914)*, Rijksuniversiteit Gent, 1977.

Van Passel Jaak, 'De volkplanting', april 1994

Biografie

Marc Vuylsteke (°Tiegem 1940) studeerde in 1961 af als regent Wiskunde-Fysica aan de Sint-Thomasnormaalschool te Brussel en gaf daarna gedurende 36 jaar wiskunde les aan het Technisch Instituut Depoorter te Ronse. In 1971 kwam hij naar Nukerke (nu een deelgemeente van Maarkedal) wonen en werd er actief in verscheidene verenigingen.

Van bij de start van de Cultuurraad in Maarkedal nam hij de taak van voorzitter waar. Tevens is hij de locale coördinator voor Open Monumentendag en Erfgoeddag. Samen met een twaalftal geïnteresseerden stichtte hij in 1996 de heemkundige kring Businarias waarvan hij tot op heden de bezieler en stuwende kracht is. Hij publiceerde een aantal genealogische en geschiedkundige werken, zoals de 'Bewerkte parochieregisters van Nukerke, Etikhove, Maarke-Kerkem en Schorisse', 'Het 20ste penningkohier van Nukerke uit 1572', 'Het landboek van Nukerke' uit 1774, 'Het landboek van Etikhove' uit 1680, 'Het 5de penningkohier van Ronse 1577' alsook en dat in samenwerking met Paul Van Butsele de Nederlandse vertaling van het in 1275 opgemaakte beroemde renteboek 'Le veil rentier d'Audenarde'. In 2006 kreeg hij de Reinaertprijs van Heemkunde Oost-Vlaanderen, omwille van zijn verdienstelijk werk dat een bijdrage levert tot een betere kennis van ons heem en de bevordering van de plaatselijke geschiedschrijving in Oost-Vlaanderen.

Contact: marcvuylsteke@skynet.be

**Vrijwilligers van
Bestemd voor Gent
werden feestelijk
onthaald op het
Gentse stadhuis.**

Zij zorgen dat de verhalen over Gent als migratiestad niet verloren zullen gaan.

© Stad Gent - Integratiedienst/pro-
ject 'Bestemd voor Gent'

Migratie en erfgoed in vogelvlucht

Een analyse van verschillende initiatieven over erfgoed en migratie

Katrijn D'hamers

Bij het in gedachte overlopen van wat aan bod zou komen in dit artikel, passeerden enkele ervaringen de revue. De gretigheid en de aangename sfeer van de cursisten 'mondelijke geschiedenis' bij een project over de migratiegeschiedenis in Gent. Het sociale engagement van gelijkaardige vrijwilligers om de Marokkaanse geschiedenis in Antwerpen op te tekenen, veelal via hun netwerk van familie en vrienden. En de spitante teksten naar aanleiding van een onderzoek over de superdiversiteit in Brussel na verschillende maanden van rondzwerven door literatuur en ontmoetingen. Maar misschien nog het meest van allemaal een You Tube-filmpje over het Schrijverke van Gezelle waarin kunstenaar Shabini samen met een Gentse kalligrafe de woorden van het gedicht als inspiratiebron gebruikten.¹ Later ontmoette ik Shabini als vrijwilliger in een project waar hij vanuit een sociale beweging en als kunstenaar aan de slag was. Het zijn dit soort ontmoetingen die blijven, waarbij men zichzelf ontmoet door het verschil, de gelijkenis en de ontmoeting met de andere. Het zijn slechts enkele voorbeelden van wat er zich momenteel allemaal roert wat erfgoed en migratie betreft.

Is het terecht dat Tijd-Schrift in 2012 een special brengt over erfgoed en migratie? Afgaande op de voorgaande ervaringen zeker en vast. De ervaringen zijn getuige van enkele vernieuwde accenten op vlak van erfgoed en migratie. Langs de andere kant blijft migratie een wat verdoemd thema binnen de reguliere erfgoedwerking. Als ik verschillende bronnen mag geloven, is het thema 'interculturaliteit' weer even belegen. En was het Actieplan Interculturaliteit niet zonder kritiek, heeft het zijn verwachtingen niet helemaal kunnen inlossen? En waarom migratie als vele organisaties vooral met andere zaken bezig zijn? Men kan nu eenmaal niet gedwongen worden? Of toch? De termen betekenen ook een Babylonische spraakverwarring. Daar proberen we straks wat meer duidelijkheid in te scheppen.

Feit is dat migratie en erfgoed sinds 2011 weer hip aan het worden is. Daar zijn verschillende redenen voor die we in dit artikel zullen trachten te behandelen. In dit artikel zullen we ook een analyse maken van de aandacht binnen cultureel erfgoed voor migratie of verwante termen zoals interculturaliteit of etnisch-culturele diversiteit. Waar lagen de accenten en wat heeft het ons opgeleverd? Vervolgens zullen we kijken naar meer recente bewegingen binnen cultureel erfgoed. Waar zit die beweging en waar liggen de opportuniteiten? Bovendien zal blijken dat migratie op verschillende manieren werd en wordt in het spel gezet. En tenslotte werpen we nog een blik op de toekomst. Hoe zouden we nu verder aan de slag kunnen?

Interculturaliteit eendagsvlieg of overwinteraar?

Je zou kunnen zeggen dat 2006, de lancering van het Actieplan Interculturaliseren, een breuklijn was wat de aandacht van cultuur betreft voor etnisch-culturele diversiteit.² Een aardbeving heeft het echter niet veroorzaakt. Tot 2006 beleefde migratie met zijn verschillende interpretatievormen (interculturaliteit, culturele diversiteit, multiculturaliteit,...) als aandachtspunt voor de culturele sector vooral een sluimerend bestaan.

1 <http://www.youtube.com/watch?v=vACTah15kU>

2 Op 20 februari 2006 presenteerde toenmalig Vlaams minister van cultuur, jeugdwerk, sport en Brussel, Bert Anciaux, het Actieplan Interculturalisering. Dit actieplan was het resultaat van de samenwerking tussen de betrokken sectoren en de overheid en kwam tot stand na een intensieve samspraak. Zie

Te onthouden zijn projecten zoals 'Coiffeurs van de Stad' en Mousseem Club³ in het MuHKA. Coiffeurs van de stad was een initiatief van Antwerpen Averechts waarbij het kapsalon als stedelijke ontmoetingsplaats en het kapsel als expressie van de identiteit in beeld werden gebracht. Het project werd opgebouwd rond vijftig kapsalons van zeer uiteenlopende origine (Marokkaans, Turks, Afrikaans, Chinees, Belgisch). Bezoekers konden via extra activiteiten zelfs een Afrikaans kapsalon binnenlopen. In 2006 en 2007 engageerden enkele vrijwilligers van Mousseem Club zich een jaar lang om na te denken over de mogelijkheden van de museumcollectie van MHKA en wat dit voor hen betekende. Zij selecteerden enkele werken die met de verantwoording van hun keuze werden tentoongesteld.

ook <http://www.interculturaliseren.be/index.php?id=33>

- 3 Mousseem is een kunstencentrum met speciale aandacht voor de Arabische wereld.

Coiffeurs van de stad was een initiatief waarbij het kapsalon als stedelijke ontmoetingsplaats en het kapsel als expressie van de identiteit in beeld werden gebracht

We moeten terug tot 2003 waar de eerste formele tekenen van een cultureel engagement zichtbaar werden. Tot dit jaar was aandacht voor migratie, met de invulling van etnisch-culturele diversiteit, een zaak voor de minderheden zelf. Van 1993 tot 2003 ondersteunde het Intercultureel Centrum voor Migranten de migrantenverenigingen. In 2003 werd het centrum echter opgeheven vanuit de idee dat aandacht voor deze vorm van diversiteit niet voorbehouden mocht zijn voor de minderheden zelf, maar dat alle culturele sectoren hun engagement moesten nemen. Vanaf dat jaar achtte de toenmalige minister van cultuur het als een prioriteit dat alle culturele steunpunten op het thema zouden inzetten. Het engagement bleef echter vooral afhankelijk van de goodwill van de steunpunten en de cultuursector zelf. Het was wachten tot 2006 op het Actieplan Interculturaliseren, een actieplan waarmee de minister onder andere de culturele domeinen wou aanzetten tot meer initiatief, daarin in de voorbereiding begeleid door een stuurgroep. Het Actieplan bevatte tal van maatregelen, zeer uiteenlopend van aard, gaande van een verplicht engagement tot interculturaliseren van besturen die dicht bij de Vlaamse overheid stonden, zoals de instellingen van de Vlaamse overheid of de steunpunten. Een andere maatregel was de 10 %-regel: 10 % van de projectmiddelen werd voorbehouden aan initiatieven van of met de etnisch-culturele gemeenschappen zelf. Eén van de grote verdiensten, zonet de grootste, van het Actieplan was wellicht dat het thema op de aandacht werd gezet en dat organisaties die subsidiegewijs van de overheid afhankelijk waren, er toch rekening mee moesten houden. Maar niet alle maatregelen hadden het verwachte effect. De realiteit bleek moeilijk de ideologie te kunnen weerstaan. Hoofdzakelijk was de eenheidsworst een struikelblok. Van alle organisaties werd verwacht dat er zich een denkproces en liefst acties zouden ontwikkelen, ongeacht de aard, de grootte en de ligging van de organisatie. Logischerwijs ontwikkelden activiteiten zich echter vooral in de 'traditionele' migratiekernen, de regio's gekenmerkt door de arbeidsmigratie van de afgelopen 60 jaar. Niet iedereen was verplicht om zich het thema te behartigen, en wie het thema niet ter harte droeg of bij wie het niet kon ingepast

worden om zakelijke redenen (geen budget, geen personeel...) voelde zich dan ook niet geroepen.

Bovendien bleek uit de praktijk interculturaliteit op zeer uiteenlopende manieren te zijn geïnterpreteerd, gaande van een focus op niet-westerse gemeenschappen tot een brede benadering over diversiteit.⁴ De manier waarop de overheid het thema definieerde – de nadruk lag op niet-westerse groepen – maakte dat organisaties zich in een keurslijf gedrongen voelden. Het Actieplan definieerde personen met een etnisch-cultureel diverse achtergrond als: 1. Personen die al geruime tijd in Vlaanderen wonen en door de migratiegeschiedenis van henzelf of van hun (groot) ouders affiniteit hebben met meer dan één cultuur, waarvan één niet met West-Europa geassocieerd wordt en 2. Personen uit niet-West-Europese landen die zich recent vestigden in Vlaanderen, bijvoorbeeld door asiel of gezinshereniging". In de nasleep van het Actieplan werd 'interculturaliteit' in enkele decreten opgenomen. Zo zag de Vlaamse overheid het Cultureel-erfgoeddecreet als een instrumentarium om de nodige aandacht voor interculturaliteit in het cultureelerfgoedbeleid te ontwikkelen. In het Cultureel-erfgoeddecreet werd interculturaliteit geïnterpreteerd als "dialogo, wederzijdse verkenning of ontmoeting met of tussen bevolkingsgroepen van diverse etnisch-culturele achtergrond."⁵ In het voorontwerp van het nieuwe Cultureel-erfgoeddecreet van 20 april 2012 werd interculturaliteit vervolgens vervangen door: "aandacht voor duurzaamheid en maatschappelijke en culturele diversiteit".⁶ Een keuze die voor diverse reacties zorgt. Sommigen bejuichen dat men onder deze noemer zijn werking beter kwijt kan. Anderen beklagen het feit dat etnisch-culturele diversiteit geen apart aandachtspunt meer is en zo dreigt verloren te gaan.

Kritiek kwam er voorheen dat interculturaliteit vooral een politieke term was, gericht op de participatie van duidelijk gedefinieerde groepen, terwijl de realiteit van een dynamische identiteit waarvan het interculturele aspect er eentje was, niet mee in beeld kwam. Met andere woorden, wie een inclusieve benadering voorstond, had weinig in de pap te brokken. Niet dat men het thema niet goed gezind was, maar het paste niet in de werking vanuit buurten die vele organisaties nastonden. En het hielp ook niet dat het de overheid was die het thema probeerde te laten doordringen tot uiteindelijk ook de lokalere regionen. Wie zich wel engageerde, voelde zich dan ook soms in de wind gezet. De 10 % regel was een tijdelijk initiatief en had weinig succes. De verwachting die de overheid voor ogen had was dat er een intens engagement kwam op verschillende vlakken: zowel wat betreft diversifiëren van de medewerkers (bestuur, personeel, vrijwilligers) maar ook langs aanbodzijde (toeleiding van etnisch-culturele groepen naar het aanbod), en participatiezijde (inspraak van deze groepen bij het opstellen van het aanbod). Het Actieplan gaf wel degelijk impulsen. En daarvoor alleen al maakte het een verschil. De klassieke migratieregio's werden dankzij verschillende initiatieven in de cultuursector nog een keer op de kaart gezet. Maar wellicht zouden deze initiatieven ook zonder het Actieplan zijn doorgedaan. De impulsen leidden echter vooral tot tijdelijke projecten en weinig tot een duurzame lange termijn engagement.⁷

Wellicht was het dan ook niet verwonderlijk dat na enkele jaren van beleidsaandacht de aandacht verslaptte en dat het initiatief vervolgens weer terecht kwam bij de *believers*. Dat het thema desondanks toch boven water bleef, is wellicht te danken aan de blijvende aandacht van verschillende organisaties. Zij bleven projecten organiseren, als een maatschappelijk engagement, en studiedagen en cursussen werden gegeven. Samen met een nieuwe elan aan initiatieven zorgen zij er vandaag voor dat het thema een frisse wind heeft gekregen.

4 Zie ook Centrum voor Intercultureel Management en Internationale Communicatie (CIMIC), *Het Actieplan Interculturaliseren: Rewind and Fastforward. De effecten van het Actieplan Interculturaliseren van, voor en door Cultuur, Jeugdwerk en Sport*. Brussel, juni 2010, pp. 87, 90 en 104.

5 Cultureel-erfgoeddecreet, Titel I, Art. 3, § 1. en Titel I, Art. 2, 6°.

6 Ontwerp van decreet houdende het Vlaams cultureel-erfgoedbeleid, p. 2. Definitieve goedkeuring door de Vlaamse Regering op 20 april 2012

7 Een uitgebreide analyse van de effecten van het Actieplan kan men nalezen in het rapport *'Het Actieplan Interculturaliseren: Rewind and Fastforward. De effecten van het Actieplan Interculturaliseren van, voor en door Cultuur, Jeugdwerk en Sport'*

PRISMA: een wijde vlucht voor migratie?

De lessen in verband met het Actieplan en het grootschalige PRISMA-onderzoek over erfgoedbeleving in Vlaanderen waren de opportuniteiten om binnen FARO ook een kwalitatief deelonderzoek te wijden aan migratie en erfgoed.⁸ In dit onderzoek werd een loep gelegd op de jaren sinds 2006 om de niches te onthullen. Er werd ook gekeken naar de verwachtingen voor de toekomst, die alleen al demografisch door migratie omhuld zullen zijn.⁹

Een eerste breekpunt tijdens dit onderzoek was de afbakening. Enerzijds was er de ervaring dat men interculturaliteit als sterk politiek geladen beschouwde. Anderzijds was het de bedoeling om tot een afbakening te komen waarbinnen iedereen zijn of haar ei kwijt kon. Interculturaliteit leende zich onvoldoende omdat de focus erg tijdelijk was, met name op de 'levende gemeenschappen', maar daarom niet minderwaardig. Bovendien was zoals reeds vermeld de politieke lading een hinderpaal voor een neutrale benadering. Ook het andere uiterste, diversiteit, kon niet bekoren. Als voordeel kon de term wel rekenen op de dynamiek en de meervoudigheid van talrijke aspecten. Maar anderzijds maakte 'diversiteit' de benadering dan weer veel te breed en onhandelbaar. Het kind moest een naam hebben. Daarom werd beslist om met migratie verder te gaan als een paraplubegrip voor processen van migratie in verleden, heden en toekomst waarbij de demografische realiteit en vooruitzichten ook best voluit worden omarmd. Zulke brede benadering maakt het meer mogelijk om migratieprocessen zowel historisch als hedendaags te kunnen bestuderen, het universele karakter ervan te belichten met aandacht voor zowel immigratie als emigratie, en de veranderingen in de lokale omgeving mee te nemen door de nadruk te leggen op kruisbestuivingen.

Dat deze term ook haar onvolkomenheden heeft, daar zijn we ons terdege bewust van. Maakt het nog wel het etnisch-culturele bespreekbaar want het lijkt in de term te verdrinken terwijl het nochtans maatschappelijk gezien heel erg prioritair is. En krijgen organisaties niet teveel een vrijgeleide zonder zich echt kritisch te bevragen? Bovendien laat een focus op migratie niet louter toe om historische processen te vergelijken met meer actuele aangezien de politieke, economische en sociale context ook anders zijn. Tegelijk is de aandacht groot om naar het thema te kijken vanuit een erfgoedbril. Hoe laat migratie zich hanteren in functie van basisfuncties als verzamelen, inventariseren, studie en publieksontsluiting? De praktijk laat zich vaak immers snel verleiden tot louter aandacht in de publiekswerking. Maar kan migratie ook wat betekenen voor de integrale werking van een organisatie? Maar vooral ook, hoe kunnen lokale aanknopingspunten en ideeën ingezet worden die appelleren aan deze benadering?

Daarom werden ook aanbevelingen opgesteld, voor de overheden, het steunpunt en erfgoedorganisaties.¹⁰ Daarvan maken we hier een selectie van de meest prioritaire. Wellicht vormen de grootste uitdagingen enerzijds het streven naar een organisatieverandering die toelaat de basisfuncties van een erfgoedorganisatie te verzoenen met de maatschappelijke uitdagingen. Een andere uitdaging is om migratie als inspiratiebron te gebruiken bij het onderzoeken en ontsluiten van de vele lokale geschiedenissen. Zo kan de seizoensarbeid van vele Vlamingen naar Noord-Frankrijk of Wallonië ook gebruikt worden als aanzet om andere vormen van seizoensarbeid of arbeidsmigratie mee te nemen.

Aanbevelingen voor erfgoedorganisaties

- Erfgoedorganisaties worden aangemoedigd om op basis van een organisatie- en omgevingsanalyse een invulling te geven aan 'migratie'. Op

8 PRISMA was een onderzoekstraject (2009-2011) van FARO vzw waarmee de structuur, de omvang en het potentieel van het cultureel-erfgoedveld in beeld werd gebracht en in een beleidsrelevant toekomstperspectief werd geplaatst. Onderdelen waren bijvoorbeeld het bevolkingsonderzoek, participatie-onderzoek. Voor meer zie: <http://www.faronet.be/prisma/prisma>

9 K. D'hamers, *Rapport 'Erfgoed en migratie'* (Brussel, FARO 2011).

10 Zie Rapport 'Erfgoed en migratie'.

deze manier kunnen ze komen tot nieuwe invalshoeken en samenwerkingsverbanden op maat (contexten organisatiegebonden). Ze houden daarbij rekening met de lokale omgeving als vertrekpunt, de demografische realiteit en verwachtingen en hebben bijzondere aandacht voor de etnisch-culturele diversiteit.

- Erfgoedorganisaties worden aangemoedigd om minstens één keer per jaar een samenwerking aan te gaan met een actor actief op het vlak van migratie.
- Erfgoedorganisaties worden aangemoedigd om samenwerking op te zoeken met organisaties uit andere sectoren en hun expertise en faciliteiten ter beschikking te stellen om een kwalitatieve omgang met erfgoed te stimuleren, het bewustzijn omtrent erfgoed te versterken en toegankelijkheid voor cultureel erfgoed te verhogen. In het bijzonder is samenwerking aangewezen met etnisch-culturele diverse gemeenschappen, inburgering, integratie en opbouwwerk.

Aanbevelingen voor het steunpunt

- Het steunpunt voor de cultureel-erfgoedsector verkent mogelijke samenwerkingsverbanden tussen de cultureel erfgoedsector en sectoren zoals de integratiesector en het opbouwwerk waar cultureel erfgoed eerder als middel wordt gebruikt. Aandacht gaat daarbij zowel naar het aspect verzamelen, inventariseren, studie als naar ontsluiting. Door samenwerking kan de drempel tot cultureel erfgoedparticipatie worden verlaagd en erfgoedbewustzijn bij verschillende erfgoedgemeenschappen worden gestimuleerd. Het steunpunt traceert daarbij voorbeeldprojecten en deelt die met belanghebbenden. Het bekijkt welke de geschikte instrumenten kunnen zijn om organisaties of personen uit deze sectoren te sensibiliseren omtrent erfgoed.
- Het steunpunt stimuleert het verwerven van expertise, het delen van ervaringen over werken met de thema's migratie of interculturaliteit door het organiseren van diverse bijeenkomsten. Dat kunnen werkbezoeken zijn, thematische collegagroepen, masterclasses, kennismakingsdagen met andere sectoren, een oplistijng van relevante communicatiekanalen voor kansengroepen, enzovoort.

Aanbevelingen voor de overheden (Vlaams, provinciaal, lokaal)

- Van de overheden wordt verwacht dat, wanneer ze een thema als interculturaliteit of migratie als een criterium hanteren, ze dit duidelijk definiëren zodat er geen misinterpretaties mogelijk zijn. Het is aangewezen dat bij de toepassing van dit criterium rekening wordt gehouden met de locatie en de aard van de organisatie. Aan de overheden wordt gevraagd om bij de beoordelingen van organisaties rekening te houden zowel met de processen als met een differentiatie naargelang de geografische ligging en de aard van de organisatie (thematisch maar ook vrijwilligers/professioneel). Van de overheden wordt verwacht dat ze erfgoedorganisaties stimuleren in het behartigen van een thema migratie of interculturaliteit op hun maat (organisatie- en contextspecifiek).
- De overheden erkennen het belang van experimenten in verband met migratie. Experimenten vormen een belangrijk deel van de werking en dienen om ervaringen en competenties te vergaren en zaken uit te testen zonder dat dit noodzakelijk tot een succesvol eindresultaat leidt. De overheden hebben daarbij vooral ook aandacht voor de processen.
- Aan alle overheden wordt gevraagd om intersectoraal samenwerken mogelijk te maken binnen de beoordeling van projecten en organisaties en bij de opzet van subsidiesystemen. Door samenwerking tussen

diverse sectoren kunnen win-winverbanden ontstaan en wordt cultureel erfgoed niet alleen toegankelijker maar kan ook een rijker beeld ontstaan doordat meerdere erfgoedgemeenschappen kunnen worden bereikt. Daartoe is duidelijkheid nodig inzake het kunnen inzetten op samenwerking met andere sectoren en de financiering van de acties. In het bijzonder wordt gedacht aan het faciliteren van samenwerking binnen de beleidsdomeinen onderwijs, welzijn, inburgering en integratie.

Nieuwe kuikens in het erfgoednest

Tegelijk met PRISMA kwamen nog verschillende initiatieven in beweging die erg interessant zijn om te belichten, aangezien ze toch min of meer breuklijnen zijn met het verleden. Een aantal van deze praktijken werd al enkele jaren eerder gelanceerd. Anderen zijn net het nest uit. Maar opvallend aan deze ontwikkelingen zijn toch volgende accenten. FARO verzamelde informatie en maakte een analyse.

Samenwerking levert op de lange termijn op

Werken rond migratie is als een interessante belegging. Je steekt er aanvankelijk tijd en middelen in zonder goed te kunnen voorspellen wat het je later zal opleveren. Nochtans leidt dit geduld en inzet tot betere resultaten. Investeren in andere organisaties en mensen leren kennen, je expertise ten dienste stellen en meegaan in de doelstellingen van andere organisaties. Wanneer deze organisaties zelf het initiatief nemen tot samenwerking, betekent dit vaak toch dat er vertrouwen en verstandhouding aanwezig zijn. Dat was ook de aanpak van Amsab-ISG. Reeds jaren engageren medewerkers zich in een netwerk, wonen ze activiteiten van andere organisaties bij, en trachten ze activiteiten te ondersteunen zonder de eigen agenda te veel door te drukken. Uiteindelijk vinden de organisaties met wie men eerder samenwerkte, ook de weg terug naar de organisatie, op hun eigen initiatief. Op deze manier krijgen erfgoedorganisaties ook meer vertrouwen en naambekendheid waardoor sociale initiatieven ook vaker spontaan de weg vinden. Door te investeren in dit soort relaties werd Amsab-ISG ook als partner aan boord gevraagd van het project 'Bestemd voor Gent' (zie verder).

Andere sectoren zijn aan zet

De laatste vijf jaren getuigen van een (impliciete) aandacht van bijvoorbeeld samenlevingsopbouw of integratie voor erfgoed, al worden activiteiten bij hen onder een andere noemer geplaatst zoals sociale cohesie, buurtontwikkeling, inburgeringstraject enzovoort. Hier liggen vooral op lokaal niveau talrijke aanknopingspunten: de geschiedenis en evolutie van een wijk draagt ook sporen van migratie achtergelaten door personen met een migratie-achtergrond. Wie de geschiedenis van de mijnstreek wil brengen, zal dan ook niet met een beschrijving van de heide volstaan, maar zal ook uitkomen bij de diversiteit en de kruisbestuivingen aan eetcultuur, gebouwen, tradities, talen, kledij enz. van de diverse groepen. Hier zal het zaak zijn om een relevant netwerk uit te bouwen van organisaties en personen met wie men aan de slag kan. Organisaties moeten hier hun verwachtingen bijstellen en leren denken in functie van de doelstellingen van de andere partij. Soms kan een win-win situatie heel simpel zijn. Een buurtorganisatie die verhalen van eerste generatie vrouwen wil verzamelen, is soms al veel gewonnen met een ondersteuning op vlak van auteursrecht bij het verzamelen van foto's en digitaliseren ervan. Wijkcentrum Steenveld in Beringen verzamelde bijvoorbeeld verhalen bij migrantenvrouwen in een publicatie en werd

daarbij ondersteund door Erfgoedcel Mijn-erfgoed bij onder andere de methodiek.

'Bestemd voor Gent' is dan weer een project in de Gentse regio dat mooi de gezamenlijke aanpak van integratie en erfgoed duidt. Het initiatief werd opgestart vanuit de lokale integratiedienst van Gent, door een medewerkster met een sterke interesse in erfgoed. Want uiteindelijk werkt het vaak op deze manier, initiatief en succes zijn vaak afhankelijk van geïnteresseerde trekkers binnen een organisatie. Doel van het project is het vertellen van een migratiegeschiedenis met Gent als rode draad. Het project wordt mee geschraagd door betrokkenen uit de diverse etnisch-culturele gemeenschappen en verteld door mensen met een migratie-achtergrond. Integratie en erfgoed zijn hier samen van de partij. Zo staan erfgoedorganisaties in voor de opleiding van de vrijwilligers die de verhalen gaan verzamelen, engageren de erfgoe-

'Bestemd voor Gent' toonde op Erfgoeddag met een reeks duoportretten van interviewer en getuige een eerste keer hun helden van de migratie. Azadeh interviewde Wafa. Wafa (Afghanistan) is bezeten van taal. Hij is de samensteller van een woordenboek Frans - Pashtu en hoopt ooit een woordenboek Nederlands - Pashtu af te leveren. "Dank zij taal kunnen mensen elkaar begrijpen en hun gevoelens uiten. We zijn allemaal mensen en de afstand tussen ons allen kan overwonnen worden door een gemeenschappelijke taal. Hoe meer talen je kent, hoe beter je je 'mensenlijkheid' kan bewijzen."

© Stad Gent - Integratiedienst/project 'Bestemd voor Gent'

Marie-Pascale interviewde voor 'Bestemd voor Gent' Louis d'Or (Kongo). Louis d'Or (Kongo) is advocaat. Over zijn eerste ontmoeting met de administratie: "Als je uit een corrupt land komt, dan ben je op de eerste plaats verrast door de administratie. Als je een officieel document nodig hebt, dan kan je dat gewoon krijgen van de ambtenaar aan het loket en op geen enkel moment zijn er de extra officiële kosten. In mijn land weet je nooit wat een document zal kosten. Bij elk contact met de administratie word je hier op je rechten gewezen. Voor een jurist is dat een leerproces. En dan de eenvoud van het personeel, iedereen wordt zonder onderscheid ontvangen."

© Stad Gent - Integratiedienst/project 'Bestemd voor Gent'

Elmira interviewde Pjatinat voor Bestemd voor Gent. Pjatinat (Tsjetsjenië) is dokter van opleiding. Zij heeft dat beroep hier nooit kunnen uitoefenen omdat haar diploma niet gelijkwaardig kon worden verklaard. "Van kleins af wilde ik als dokter werken om mensen te helpen. Voor mij is het heel belangrijk mensen te helpen, hun leven gemakkelijker te maken." Die ambitie heeft Pjatinat in België met vrijwilligerswerk (in Banneux, voor het Rode Kruis, Poverello en de Kringloopwinkels.) verder gezet "omdat als je in een land woont waar je veiligheid krijgt, waar je gewoon kan verder leven, dan wil je iets goeds terugdoen."

© Stad Gent - Integratiedienst/project 'Bestemd voor Gent'

dorganisaties zich tot het bewaren van de verhalen of ontsluiten in een museale context. De integratiedienst werpt haar sterktes in de strijd: haar netwerk van verenigingen en de coördinatie van de vrijwilligers. Tijdens Erfgoeddag 2012 werden enkele van de vrijwilligers samen met hun getuigen bij een aantal Gentse erfgoedorganisaties mooi in beeld gebracht. Het project kan ook rekenen op heel wat goodwill van het Gentse stadsbestuur. Op de vooravond van Erfgoeddag werden de vrijwilligers feestelijk onthaald door de schepen van welzijn en gezondheid op het stadhuis.¹¹

11 Meer informatie over 'Bestemd voor Gent': Integratiedienst - Kaprijkestraat 12, Gent Tel. 09 265 76 95. rebecca.vangestel@gent.be

Integratie en erfgoed zijn hier samen van de partij

Mondelinge geschiedenis blijft populair

Publicaties en tentoonstellingen die (mee) worden georganiseerd vanuit minderhedengroepen zelf of vanuit sociale organisaties, kiezen vrijwel steeds voor de vorm van een interview. Vaak volgens de methode van mondelinge geschiedenis, indien er een ondersteuning is vanuit erfgoed, of soms nog volgens technieken van reminiscentie of 'life stories'. Dat mondelinge geschiedenis toegankelijk is, blijkt uit het succes ervan. Verhalen en herinneringen in verband met migratie zijn dikwijls nog heel erg levendig omdat ze ook vaak in traumatische omstandigheden verliepen. Mede daarom alleen al willen minderhedengroepen zelf herinneringen verzamelen bij eerste generatie migranten. Men spreekt dezelfde taal, kent de gevoeligheden en de context. Mondelinge geschiedenisprojecten zijn echter niet zonder problemen. Wanneer mensen uit eenzelfde etnisch-culturele gemeenschap als interviewer en getuige aan de slag zijn, kunnen bijvoorbeeld politieke of religieuze opvattingen tegenwerken. Getuigen zouden verhalen achterhouden uit schrik dat het verhaal gedeeld zou worden door de gemeenschap. Bovendien zou men traumatische gebeurtenissen niet willen doorvertellen aan familieleden die als interviewers op bezoek komen. De vraag hierbij is ook op welke manier jongeren uit migrantenfamilies betrokken kunnen worden. Mana vzw (Expertisecentrum voor islamitische culturen in Vlaanderen) speelde hierop in met het erfgoedproject 'OhMyGod'. Jongeren uit een aantal regio's kregen een opleiding om vervolgens aan de slag te gaan als interviewers over islamitisch erfgoed bij enkele bevoorrechte getuigen of familieleden.¹²

Dat wel de taal beheersen maar niet uit dezelfde gemeenschap komen ook voordelen heeft, bewees het project 'Grieken uit Limburg'. De Griekse gemeenschap uit de omgeving van Genk werd geïnterviewd door een Griekse, die niet midden in de gemeenschap in Limburg opgroeide, maar recent uit Griekenland migreerde naar België. Doordat men de taal deelde en zich toch niet ongemakkelijk moest voelen bij het vertellen van persoonlijke ervaringen aan een vreemde, maakte dit dat de projecthoudster veel informatie kon vergaren.

Gebruik maken van opportuniteiten

Herdenkingsmomenten lenen zich bij uitstek om rond erfgoed en migratie te werken. Een voorbeeld zijn de herdenkingen rond de Turkse migratie. In 2014 zal het 50 jaar geleden zijn dat de Turkse en Belgische overheid een bilateraal akkoord sloten met betrekking tot het leveren

12 OhMyGod! zocht jongeren met een moslimachtergrond die verhalen, beeldmateriaal en voorwerpen gingen over leven, feesten en tradities van moslims in Vlaanderen sinds de jaren '60 tot vandaag. Hoe wisten de eerste moslims wanneer ramadan begon? Waar kochten ze hun vlees toen er nog geen halalslagers waren? Hoe vierden de ze het offerfeest? Welke tradities uit het moederland werden voortgezet? Het verzamelde materiaal zal worden opgenomen in de Interactieve Databank rond Islam in de Samenleving (IDrIS).

van arbeidskrachten aan België, ook al kwamen vele Turken al een jaar vroeger. Verschillende Turkse verenigingen waren al in 2011 begonnen met de voorbereidingen van de herdenking, in de vorm van het opstellen van subsidiedossiers, het plannen van concerten, kinderactiviteiten en zo meer.

Minderheden steeds meer zelf aan zet

Organisaties met of van mensen met een ervaring in de migratie komen steeds meer op de voorgrond met plannen omtrent het in kaart brengen van hun verleden. Het is moeilijk om precies te zeggen wat hiervoor de redenen zijn, maar toch een poging. In de eerste plaats hebben verschillende migrantenverenigingen al ervaringen omtrent erfgoed omdat ze ofwel in het verleden al verschillende malen werden geïnterpelleerd door erfgoedorganisaties of omdat ze door bijvoorbeeld het Minderhedenforum werden gestimuleerd.¹³ Deze ervaringen maken dat erfgoed steeds meer bewust op de agenda werd gezet. Tegelijk ontwikkelt zich een jonge kritische massa die het gevoel heeft dat het thema nog veel beter en meer kan ontgonnen worden. En dat het tijd is om 'vergeten geschiedenissen', zoals de slag bij Gembloux tijdens WOII waarbij veel Marokkaanse soldaten omkwamen, op te rakelen en een plaats te geven in de geschiedenisboeken.

13 Het Minderhedenforum besteedde voor het eerst uitgebreid aandacht aan erfgoed in verband met migratie op haar Open Forumdag van november 2010 in Genk met een tentoonstelling over pioniers uit het migrantenverenigingsleven en talrijke kleine initiatieven. Sinds enkele jaren spant een medewerker zich in voor meer diversiteit in de culturele sector.

Bij de projecten waar minderhedengroepen zelf aan zet zijn, is het eigenaarschap van heel groot belang. Zij willen zelf aan de slag met hun geschiedschrijving, zelf hun keuzes kunnen maken en hun netwerk mobiliseren. Het betekent een les in nederigheid voor erfgoedorganisaties om zich ten dienste te stellen van deze organisaties. Zo begeleidde Heemkunde Vlaanderen een mondelinge geschiedenisproject van de Ghanese gemeenschap in Gent. De leden van de vereniging kregen een opleiding mondelinge geschiedenis op maat en werden tijdens het project begeleid.

Ook voor deze migrantenverenigingen zijn de uitdagingen groot: in staat zijn om een subsidiedossier samen te stellen, een evenwichtig en een win-win netwerk samenstellen, een visie op de toekomst ontwikkelen op vlak van erfgoed, een helikopterblik voor degenen die binnen de Vlaamse decreten actief willen zijn, enzovoort. Veel enthousiasme broeit onderaan en lokaal. Een opportuniteit voor wie lokaal actief is?

Niches invullen

Enkele projecten die vanaf 2012 lopen, proberen om een geschiedenis te vertellen in verband met migratie die nog ongekend is of geven een alternatieve blik op erfgoed. Een voorbeeld van het ontginnen van nog te veel onbekende geschiedenissen is het project 'Stemmen uit Babel'. Het initiatief wil een blik werpen op de superdiversiteit in Brussel door de combinatie van het vergaren van wetenschappelijke informatie en de interviews die werden afgenomen bij diverse etnisch-culturele gemeenschappen in Brussel. Wetenschappelijke studies over migratiegemeenschappen in Brussel zijn er alom, opvallend veel over de Marokkaanse gemeenschappen. Een publieksvriendelijk boek met aandacht voor eetcultuur, nijverheid, tradities, familiegeschiedenis enzovoort, waarbij de complexiteit van een grootstad aan bod komt was echter onbestaande. De voorbodes van dit omvangrijke boek dat verschijnt in het najaar van 2012 waren de thematische boekjes als 'Turken op de Meridiaan', 'Midi del Sur', 'De schaduw van Matonge', 'File inde Heyvaertstraat' en 'Draken

aan de Beurs'.¹⁴ Parallel aan de publicaties werden ook gidswandelingen door de betrokken buurten aangeboden om de Brusselse stadsgeschiedenis op een alternatieve en prikkelende wijze te vertellen.

14 Zie <http://www.caldenberga.be/projecten-publicaties>

De horizon tegemoet

De voorgaande projecten en ervaringen zetten migratie verder op de kaart. Hier willen we nog even overlopen welke ontwikkelingen de komende jaren wellicht nog de agenda zullen bepalen. Het is de verwachting ten eerste dat migratie de komende jaren een belangrijke uitdaging zal blijven of worden voor de culturele sector. De demografische ontwikkelingen voorspellen dat mensen met een migratie-achtergrond zeker niet zullen afnemen, integendeel, in Vlaanderen wellicht zullen stijgen.¹⁵ Verschillende culturele organisaties hebben de voorbije jaren een engagement opgenomen en dit straalt dan ook af op andere cultuurorganisaties. Getuige hiervan is de 'engagementsverklaring rond etnisch-culturele diversiteit' die werd voorbereid door de diverse culturele sectoren en tijdens het Cultuurforum van 1 juni 2012 door minister Schauvliege werd gelanceerd. De engagementsverklaring kreeg gestalte in de vorm van een pleidooi waarmee de cultuursector het belang van etnisch-culturele diversiteit uitspreekt en alle actoren oproept om dit mee te onderschrijven.

15 Demografische ontwikkelingen, rapport van de Studiedienst van de Vlaamse Regering. www4dar.vlaanderen.be/sites/svr/Publicaties/Publicaties/omgeving/Hfdst_6.pdf

Bij de lancering gaven 20 organisaties de aftrap. Van hen werd een filmpje getoond over hun engagement en hun engagement werd ook bekend gemaakt op www.interculturaliseren.be. Voor de cultureel erfgoedsector waren dit: Amsab-ISG, Erfgoedste Tienen en Erfgoedcel Mijn-Erfgoed. De kiemen voor dit engagement werden gelegd door het atelier 'Diversiteit en participatie' tijdens het eerste Cultuurforum in 2010. Daarmee gaven de atelierleden aan dat het thema diversiteit de kern van cultuur raakt. Maar om het diversiteitsconcept breed ingang te doen vinden in de culturele wereld vond men het aangewezen dat organisaties en individuen uit de cultuursector het thema zouden behartigen. Bovendien zou bijzondere aandacht moeten gaan naar etnisch-culturele diversiteit. Om deze beweging op gang te trekken, stelde het atelier voor dat de verschillende cultuursectoren een engagementsverklaring interculturaliteit zouden opstellen die de betrokkenheid en het mede-eigenaarschap van de actoren uit de cultuursector onderbouwt. Begin 2011 vroeg minister Schauvliege aan het Kennisknooppunt Interculturaliseren om een stuurgroep samen te stellen die de engagementsverklaring moest vormgeven. De stuurgroep bestond uit de cultuursteunpunten, de Fondsen (Vlaams Fonds voor de Letteren, Vlaams Audiovisueel Fonds), de participatie-instellingen (CultuurNet, Demos), het Agentschap Sociaal-Cultureel Werk voor Jeugd en Volwassenen en het Agentschap Kunsten en Erfgoed. Deze stuurgroep dacht na over de vorm en de inhoud van de engagementsverklaring en zocht naar een communicatiestrategie om ze te verspreiden in de sector. Het is nog vroeg dag om te voorspellen welke impact dit zal hebben in de toekomst. Maar alleszins zal dit van nabij worden opgevolgd door de steunpunten en de Vlaamse agentschappen.

Een werkpunt dat zeker in de toekomst behandeld zou moeten worden, alleszins bij mondelinge geschiedenisprojecten, is de aandacht voor documentair erfgoed en objecten in relatie tot migratie. Tijdens mondelinge geschiedenis ligt de nadruk meestal op de verhalen als immaterieel erfgoed. In de marge wordt nog maar beperkt ook de aandacht voor materieel erfgoed meegenomen. Niet enkel het verzamelen ervan, maar ook het uitklaren van rechten met betrekking tot foto's of ander materiaal. Nochtans zou dit een meerwaarde betekenen, en een verrijking van de basisfuncties. Bij het project 'Bestemd voor Gent' werd hier al mee geëxperimenteerd. De vrijwilligers kregen tijdens de opleiding ook informatie over auteursrecht en het recht op afbeelding. Ze werden

attent gemaakt op diverse vormen van materieel erfgoed en werden ook op interviewpad gestuurd gewapend met een camera en scanner. Er zal verder nog geëvalueerd moeten worden in hoeverre in de praktijk er ook tijd en aandacht was voor het materiële erfgoed. Zo is al voorspelbaar dat argwaan wellicht een rol speelt wanneer men interviewers percipieert als vertegenwoordigers van de overheid. En bovendien, dat men moeite heeft met betrekking tot het delen en/of afstaan van persoonlijk materiaal.

Een groeiende tendens binnen erfgoed is dat musea stilaan de muren om hen heen beginnen te slopen en gaan denken in functie van participatie door de leefwereld rondom hen. En uiteraard dan projecten opzetten. Het betekent dat steeds meer erfgoedorganisaties in de komende tijdsgeschiedenis zullen uitgedaagd worden om zich te engageren in de lokale omgeving. Dat men daarbij gebruik maakt van een netwerk aan lokale organisaties spreekt voor zich. Lokale aanknopingspunten detecteren, zoeken naar parallellen en cross-overs ...

Tenslotte, de Vlaamse navel is zeker niet het middelpunt van de wereld. Globale ontwikkelingen hebben een impact op het lokale leven. Transnationale relaties, internationale evoluties met een impact op het leven in Vlaanderen, zullen nu eenmaal de bühne opkomen.

Terecht dat Tijd-Schrift een special brengt over erfgoed en migratie? Mij lijkt van wel!

Biografie

Katrijn D'hamers (°1973) studeerde in 1995 af als communicatiewetenschapster aan de Katholieke Universiteit Leuven met een werkstuk over communiceren en onderhandelen in een interculturele context. Daarna behaalde ze nog een masterdiploma in de Sociale en Culturele Antropologie aan dezelfde universiteit. Van 1998 tot 2003 werkte ze voor het Intercultureel Centrum voor Migranten vzw. Van 2003 tot 2007 werkte ze rond culturele diversiteit in het Vlaams Centrum voor Volkscultuur vzw en vanaf 2008 in FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw. Daar ondersteunt ze initiatieven omtrent cultureel erfgoed en migratie. Haar interesses gaan onderzoeksmatig vooral uit naar veranderingen op vlak van tradities door interculturele contacten.

Erfgoed en migratie

